

Михайло Грушевський

Історія України-Руси

Том II. XI–XIII вік

Вступне слово

Сей другий том Історії України-Руси складається з двох частин. Перша (глави I–III) подає історію розкладу й упадку Київської держави, аж до повного ослаблення державного життя в Київщині в середині XIII в. Друга частина містить спеціальні огляди українських земель за XI–XIII віки, їх місцевої історії й життя (глави IV–VI), та історію чорноморських степів, що стоїть в ріжних, досить тісних зв'язках з історією України (гл. VIII). Історія Галицько-Волинської держави XIII–XIV в., що була політичною й культурною спадкоємницею Київської й протягнула самостійне державне життя українсько-руських земель ще на столітє по упадку Києва, та огляд життя східньої України за столітє, від середини XIII до середини XIV в., входять до третього тому, так само і загальні огляди суспільно-політичного устрою та культурного життя й побуту українських земель з часів самостійного державного життя.

В порівнянню з першим виданням, що вийшло з кінцем 1899 р., друге видання сього тому має деякі

відміни і з формального боку, і що до свого змісту. Для більшої одноцільності переніс я до цього тому огляди західніх українських земель, що в першій виданні містилися в тому третім; окрім того, як взагалі в сім другим виданню, перенесені під текст всі поменші нотки, в першій виданню подані по тексті. Окрім загальної ревізії тексту, розширено його введенням подробиць, характеристичних для сучасних відносин і життя. Для перегляду додано при кінці реєстр київських князів. Додано новішу літературу й згадано важніші результати її. Їх вправді не багато — історія Київської держави мало студіюється останніми часами; те що я від себе міг нового принести до сеї книги, теж переважно належить до другорядних деталей.

Прошу вважати на друкарські похибки, виказані при кінці книги.

У Львові, март 1905 р.

I. Ярослав

Вступні uwagi про процес розкладу Давньої Руської держави

В попередній частині сеї праці я оглянув процес утворення давньої Руської, Київської

держави. Часи Володимира Св'ятого, та Великого, були кульмінаційною точкою цього процесу будови, завершенням, так би сказати — його механічної еволюції, його зросту. Процес, який в протилежність цьому механічному процесу можна б назвати хемічним — що все вводив в склад і життя київських провінцій вироблені еволюцією Київської держави норми і явища політичні, суспільні, правні, культурні — сей внутрішній процес протягом дальших століть розвивався ще сильніше, ще інтензивніше. Сей час, особливо XI–XII в., то час найбільшого розвою київського князівсько-дружинного устрою в поодиноких землях, час найбільше інтензивного політичного життя, час розцвітту староруської культури, шпуги, письменства, виплеканого Київом. Але сам державний організм, очевидно, слабнув і упадав: слабла його внутрішня звязкість, його житєва енергія й екстензивна сила. Розпочинається процес розкладу сеї державної будови, такий же повільний, як і процес будови, з такими ж періодами ослаблення, коли сей розкладовий процес задержувався або наче й переривався. З такими періодами застою та перервами потягнувся він майже цілі два століття.

Два головні моменти зазначаються в сїм процесі. Перший — се відокремлення поодиноких земель давньої Руської держави та ослаблення

зв'язків між ними. Другий — ослаблення самого її політичного центра — Київа. В сих напрямках агонія давньої Руської держави закінчила ся вповні вже в середині XIII в., але завдяки сформованню в українсько-руських землях нового політичного центра, що притягнув до себе західну частину її земель (Галицько-волинська держава), державне жите на Україні протягло ся ще столітє довше.

Застої чи перерви в сїм розкладовім процесі робили ся наслідком більш або менш щасливих змагань поодиноких членів київської княжої династії до відновлення давньої державної системи, залежності давніх провінцій від Київа. Сї змагання протягом більш як столітя від смерти Володимира затримують або звільняють сей процес розкладу й упадку Київської держави. Але вернути її назад, до відносин часів Володимира не удавало ся — як взагалі не вдають ся такі змагання обернути назад колесо історичної еволюції¹.

На початку сього періода стоїть власне така особа — кн. Ярослава, що потрапив майже в цілости відновити державу свого батька й удержати її в своїх руках протягом досить довгого часу. Але й його князюваннє, коли дивити ся на нього в зв'язку

---

¹ Літературу історії Київської держави XI–XII вв. див. в примітці 1.

цілого процесу, було тільки періодом реакції, перерви, застою в тім процесі розкладу. Нагадуючи дуже близько часи Володимира, князюваннє Ярослава було вже ослабленою копією їх. Се був проблиск енергії, сильний, визначний тому, що ще сам процес розкладу був у початках — але з тим усім часи Ярослава входили вже в часи розкладу й упадку старої Київської держави

Смерть Володимира

Як то часто бувало з такими славними будівничими держав і «збирачами земель», Володимир цілий вік попрацювавши коло відбудовання і зміцнення розсипаної руської державної храмини, нічого не зробив, щоб забезпечити її від нової розсипки по своїй смерті. Династичний звязок, положений ним в основу державної системи, хоч вносив певну органічну одність в сю систему, далеко не забезпечав її політичної одноцільности. В сїм мав нагоду переконатись і сам Володимир. Наші джерела переховали нам два факти: син Володимира, Святополк туровський в спілці з тестем Болеславом в. кн. польським готував повстаннє на батька, але Володимир завчасу довідав ся, увязнив сина і тримав його потім коло себе. Другий син, Ярослав новгородський вийшов із послушности батькови,

перестав платити річну дань до Київа та почав стягати війська для боротьби з батьком. Володимир вмер серед приготувань до походу на неслухняного сина — «Богъ не дасть дьяволу радости», каже літописець², а обидва сі Володимировичі, очевидно — найбільш енергічні й амбітні між братами, слідом виступили кандидатами на ролю свого батька — збирачами батьківських земель і претендентами на київський стіл. Не задовольнивши ся підручним становищем при батьку, ще менш могли вони помиритись із другорядною ролею при котрімсь із своїх братів, і так виникає кривава усобиця в Володимирській династії зараз же по його смерті.

Хороба захопила Володимира серед плянів походу на Ярослава. Він був іще не старий, але хороба скрутила його, видно, сильно, так що він покликав собі до Київа одного з молодших синів — Бориса з Ростова. Джерела наші просто згадують, що перед смертю Володимира Борис був у Київі, але маючи свою власну волость, Борис, очевидно, з'явивсь у Київі не випадково, а на поклик батька. Се покликання можна б розуміти на двоє: або Володимир навмисно покликав собі до помочи одного з молодших синів, щоб з тим не вязати

---

² Іпат. с. 90.

справи наступства на київськiм столi, або — зразивши ся до старших синiв, задумав дати київський стiл власне сьому молодшому i прикликав його, щоб передати йому Киiв по собi. Остатнє здаєть ся бiльш правдоподiбним з огляду на те, що Бориса уважали в Киiвi кандидатом на батькiвський стiл, та мабуть i сам вiн так дивив ся на себе. Але в такiм разi Володимир дуже зле приготував ґрунт свому спадкоємцю, та й взагалi лишив справу київського стола в як найнепевнiйшому станi.

Володимир вмер 15 липня 1015 р., очевидно — зовсiм несподiвано не тiльки для себе самого, а й для свого двора. Його правдоподiбний вибранець i наступник Борис як раз висланий був з Киiва на Печенiгiв, що як доносили, прийшли в пограничнi, переяславські землi; вислав його туди батько. В Киiвi натомiсть перебував Св'ятополк, притриманий батьком. Таким чином в момент смерти Володимира в руках Бориса було київське вiйсько — «дружина i воi», як рахує Нестор — разом 8000, а сам Киiв в руках Св'ятополка. Ситуацiя, як бачимо, була дуже непевна.

Подiї по смерти Володимира описанi в двох аґіографiчних утворах: Несторовiм «Чтению о житии и погублении блаженную страсотерпцю Бориса и Глѣба» i анонiмнiм «Сказанию страсотерпцю святую мученику Бориса и Глѣба»

(автором його звичайно уважають мніха Якова)³; з останнім безперечно стоїть в звязку оповіданне Початкової літописи — переважно думають, що літописець використав се анонімне Сказаніє, хоч сі відносини лишають ся все ще не вповні ясними⁴. Обидва утвори написані дуже шабльоново, особливо Несторове; обидва мають на меті змалювати Бориса і Гліба ідеалами християнської покори і незлобности, відповідно загальному, канонізованому погляду на них. В 2-ій половині XI в., серед боротьби князів, а спеціально молодших — «ізгоїв» із старшими, суспільність

---

³ Видані Срезневским 1860 р. н. т. Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ, з кодекса XIV в. Несторове Чтение з кодекса XII в. видав Бодянський в Чтеніях Московських 1859 т. I, і осібно, «Сказаніє» т. зв. Якова тамже 1870 т. I, нове виданне тамже 1879, II. Літературу авторства мніха Якова див. в I т. Історії с. 549.

⁴ Порівнянне літописного оповідання з Сказанієм зробив свого часу Біжарский: Заѣчаніе о языкѣ Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ сравнительно съ языкомъ лѣтописи (Записки акад. наук. 1862). Проф. Голубовский вказав недавно на залежність літописного оповідання від старої служби Борису і Глібу, чи її джерела — відмінного від Сказанія — його статья Служба св. мученикамъ Борису и Глѣбу въ Иваничской минеѣ (Чтенія київські т. XIV). Саму службу, з мінеї с. Іванич (на Волини) XVI в. видав д. Бугославский іbid.

ідеалізувала Св'ятополкових братів, як приклад для пізніших княжих генерацій; егоїстично ставши по стороні спокою, себ то по стороні старших князів, *beatorum possidentiura* (хоч молодші переважно мали правду по своїй стороні), суспільність поставила політичним ідеалом покору молодших князів старшим і втіленням її зробила Бориса і Гліба. З сею тенденцією змалювали їх історію і Нестор і т. зв. Яков, і замість живих осіб дали нам манекини. Не кажучи вже за зовсім мертво, видуману фігуру Гліба, поступованне Бориса вийшло теж ненатуральним, не живим, і навіть не надто християнським; він відразу предчуває (не знати з чого) смерть від Св'ятополка і в якійсь фаталістичній безрадності жде її, тішучи ся перспективою мучеництва. На наше щастє, агіограф сам не видержує свого малюнка, і подекуди виступають з нього подробиці живих подій і людей; я спинюсь тому на сих оповіданнях трохи більше.

Оден варіант оповідання вносить непевність в двірську ситуацію в момент смерти Володимира. Смерть Володимира на разі затаїли; т. зв. Яков каже, що се вчинив Св'ятополк, літопись — що вчинили се двірські круги з огляду власне на Св'ятополка, що тоді як раз був у Києві. Авторитет обох звісток майже однаковий при теперішнім стані

наших відомостей⁵, але літописна версія має більш фактичної правдоподібності за собою: Святиполк, що в ролі політичного арештанта перебував у Київщині, не міг бути таким паном ситуації на Володимировім дворі, щоб у момент смерти батька розпоряджати ся на нїм. А літописна версія значить, що двір Володимира був противним Святиполку; чи як раз був по стороні Бориса — не знати, але се дуже правдоподібно, коли київська дружина уважала Бориса кандидатом на київський стіл. Дуже правдоподібно, що його взагалі уважали батьківським вибранцем.

Але потаїти смерть Володимира — щоб вигадати час для Бориса, можна було дуже не довго. Вість зараз рознесла ся, Володимира тоді вивезли до церкви, а Святиполк зараз оголосив себе київським князем. З київських міст він мав якісь спеціальні впливи у Вишгороді; досить правдоподібний здогад, що батько міг його там посадити, випустивши з вязниці. Вишгородські бояри, чи «боярці», як згорда прозиває їх київський літописець, заявили Святиполку свою повну відданність, і серед них він вибрав потім убійників

---

⁵ Навіть прийнявши, що в літопись увійшли відомости Сказання, можемо припустити в літописнім варіанті свідому поправку. В усіх редакціях літописи маємо сей варіант.

Бориса. Потайки порозуміваючи ся з Вишгородцями, Свѣтополк явно каптував собі Киян, роздаючи їм дарунки — з батьківської скарбниці, «отча богатства», «овѣмь корьзна, а другим кунами, и роздая множество»⁶. Але Кияне поводили ся з резервою, з огляду на те, що військо було з Борисом: «яко братья ихъ быша с Борисомъ»; очевидно — Бориса уважали претендентом. Так на нього дивилось і військо: по літописи, батькова дружина, довідавши ся про смерть Володимира, заохочувала Бориса йти на Київ: «се дружина у тебе отня и вои; поиди, сяди в Киевѣ на столѣ отнѣ».

Вість про смерть Володимира наспіла до Бориса, коли він вертав ся з походу: Печенігів він не знайшов⁷. Свѣтополк слідом дав йому знати

---

⁶ Ми маємо про се дві згадки. Одна в Сказанію і в літописи, в оповіданню перед убийством Бориса. Друга є в літописи тільки, перед походом Ярослава — вона більш детальніча, але ампліфікує слова Сказанія: Свѣтополкъ же окаянньни нача княжити в Киевѣ (с. 60), що повторяють ся в обох разях; очевидно, се тільки дублет спільної звістки Сказанія і літописи про каптованє Киян.

⁷ Нестор каже, що вони завернули ся, почувши про похід Бориса (с. 12), але фраза дуже риторична і тому не конче певна.

про своє князівство, заявляв охоту бути в згоді з Борисом і причинити щось до його волости. «Лестно, а не истину глаголаше», поясняє Сказание; але се не знати: плян убийства міг у Св'ятополка бути, але не конче, і його могли викликати доперва дальші події, а з початку міг він і щиро бажати компромісу⁸.

Смерть Бориса

Борис, вертаючи ся, став з військом коло Переяслава на р. Альті, день їзди від Київа. Се стоянне на Альті, що потягло ся кілька день⁹, в такій грізній ситуації, під Київом, мусіло, розуміеть ся, дуже занепокоїти Св'ятополка. Коли супроти оголошення князем Св'ятополка та пропозицій

---

⁸ У Нестора Св'ятополк ще за життя Володимира задумує убити Бориса, але се, розуміеть ся, звичайне перетемненне фарб.

⁹ Володимир вмер 15 липня, Бориса вбито 24, вість про смерть Володимира дістав він вже вертаючи ся з походу і на Альту міг прибути вже 17–18. Дати смерти Бориса і Гліба подані згідно у Нестора і т. зв. Якова (17, 20, 52, 58) і сходять ся з днями тижнів, поданими в них; правдоподібно, вони оперті на церковних записках і не мають в собі нічого непевного.

зроблених ним Борису, сей ані не спішив ся до Свѣтополка до Київа, ані їхав до дому — до Ростова, а стояв з військом під Київом, то се може мати тільки одно значінне — що він не хотїв капітулювати перед Свѣтополком, і се досить тяжко погодити з тим смиренным настроєм, який надають Борису агіографічні писання. Автор Сказанія, що попробував психольогічно умотивувати поведженне Бориса, стрів ся з сею трудностю і досить сильно заплутав ся в своїй психольогії: Борис не хоче йти до Київа, боячись, що може підпасти намовам і повстати на Свѣтополка; військо полишило його, коли він не згодивсь йти на Свѣтополка, і він лишив ся сам із отроками — чекати убийць від Свѣтополка¹⁰. Найбільш просте і натуральне об'ясненне було б, — що Борис, маючи військо в руках, не хотїв мирити ся з князівством Свѣтополка, як з довершеним фактом, але й не відважив ся йти просто на Київ. Тим часом військо, чи то зневіривши ся в здібностях свого проводиря, чи то скаптоване Свѣтополком, полишило Бориса, і коли він зістав ся з самим своїм двором, Свѣтополк наслав убийць на сього небезпечного претендента, і вони покінчили з ним. Се убийство Бориса стало ся на

---

¹⁰ Вид. Срезневского с. 45.

десятий день по смерті Володимира.

Пляни Святополка

Покінчивши з Борисом, Свѣтополк теж саме зробив з Глібом князем муромським і Свѣтославом князем деревським. Гліба вбито під Смоленськом, Свѣтослава по дорозі в Угорщину, десь коло Карпатів¹¹. Літопись надає Свѣтополку плян перебити всіх братів: яко избью всю братью мою и приму власть Рускую единь¹². Але чи був у нього дійсно такий турецький плян, сього з певністю сказати не можна. Подібно як вище пояснили ми смерть Бориса його претензіями на київський стіл (а що найменше — можна говорити напевно про підозріння Свѣтополка про такі претензії), можна й смерть Гліба та Свѣтослава пояснити спеціальними причинами. Гліб був рідний брат Бориса — від одної матери, було їх тільки два, він

---

¹¹ Про традицію місцеву (з під Гребенова, на верхівях Опора, де має тепер бути ур. Свѣтословіє, потік Свѣтославчик і могила «якогось Свѣтослава») див. в книжечці К. Устіановича Три цікаві загадки, Чернівці 1902, с. 72 і далі.

¹² Іпат. с. 98.

отже був найблизшим местником за смерть брата; що він робив у Смоленську, де його вбито, не знати (пояснення, які дають нам джерела, нічого не варті)¹³, але може щось і робив таке, що могло Святиполка привести до убийства. Убито Гліба вже згодом — шість тижнів по смерті Бориса. Що до Святослава, то він був сусідом Святиполка в його давнім Туровським князівстві, міг мати від тоді спеціальні рахунки з ним, а тепер був сусідом київської волости Святиполка, і Святиполку міг

---

¹³ Тут є дві версії. По т. зв. Якову і літописи Святиполк покликав Гліба до Києва, що, мовляв, батько хорий, і Гліб поїхав з Мурома Волгою, потім на Смоленськ — до Києва (маршрут не дуже натуральний!), і тут під Смоленськом його вбили. По Нестору Гліб був при батьку, але довідавши ся про замисли Святиполка на Бориса, втік «на полунощныя страны, суцю иному тамо брату святому» (с. 11), але Святиполк послав наздогін убійників і ті «вслѣдовавши въ кораблеци борзы, гнаша по святемъ Глѣбѣ дни многы» (с. 17), а здогонивши, вбили 5 вересня. Ся ріжниця показує, що властиво про обставини Глібової смерти в 2-ій пол. XI в. нічого не знали крім того, що вбили його коло Смоленська, і то 5 вересня. А ся дата — шість тижнів по смерті Бориса, не згоджуєть ся з обома об'ясненнями: задовго се і для дороги з Мурома перед вістю про смерть Володимира, і для втіачки з Києва. Що ж робив Гліб той час, і для чого опинивсь він у Смоленську, на се можна відповідати тільки ріжними здогадами — нпр. про його пляни мести за брата, боротьби з Святиполком, і т. и.

заваджати сей близький сусід так само, як завадив Олег його стрию Ярополку. Хто то з рештою знає, що могла значити й ся втікачка Сьвятослава до угорського короля. В усякім разі се в останнє Деревська земля була прилучена до Київа, більше її не відділяно в осібний уділ: очевидно, се було занадто невігідно для Київа.

Хоч ми не маємо права признати Сьвятополкови того турецького пляну, який надає йому лігопись — порізати всіх братів, щоб опанувати всю Руську землю, за те нема причин: заперечити сього останнього: охоти злучити в своїй руках всі батьківські волости та відбудувати Руську державу, що розділилась тепер знову на кілька самостійних князівств. Се значило тільки повторити роботу батька — Володимира; ся ідея висіла в повітрі, і кождей енергічний син свого батька мусів її мати. Сьвятополк по смерти Батька опанував разом з Київом мабуть і цілу Сіверщину (Чернигів і Переяслав), вернув собі Туровську волость (коли вона була відобрана у нього), по смерти Сьвятослава здобув Деревську землю, після Бориса і Гліба — східні волости Оки й Волги. Може бути, що прилучив він іще якісь волости, котрі кілька років пізнійше бачимо без князів: так безперечно вже 1018 р. була без князя і певно належала до Київа Володимирська волость (Волинь і західні краї); не відомо коли прилучено до Київа

Смоленськ (може в звязку з убиством Гліба?). В усякім разі в руках Сьвятополка була вже добра половина батьківських земель, і сей успіх, розумієть ся, мусів тільки заохотити його до дальшого «збирання» земель. І се треба сказати, що неважаючи на занадто вже прості способи сього збирання, як би Сьвятополку удало ся довести свій плян до кінця, суспільність би певно помирила ся з ним і забула б сі способи, як забувала не раз пізнійш і ранійше, а перейнявши батьківську політику протеговання церкви, знайшов би Сьвятополк собі місце між иньшими «христоролюбцями». Але пляни його не справили ся, щасливий противник перейняв ролю христоролюбця, канонізацією Бориса і Гліба запечатав політичні злочини Сьвятополка, і сьому останньому на долю зісталась назва «окаянного» (проклятого), Каїна, та перекази, що його гнала скрізь манія переслідування і що з могили його йде тяжкий сморід «до сих днів», — «се же Богъ показа на показание княземъ рускимъ, да аще сице же створять, се слышавше, ту же казнь приймутъ»¹⁴.

Похід Ярослава

---

¹⁴ Пат. с. 102.

Противником Свѣтополка виступив Ярослав. Смерть Володимира застала його серед приготовань до війни з батьком: він спровадив собі варязьке військо і, очевидно, не сподівав ся, що хвороба батька буде останньою. Розумієть ся, сама вже вість про смерть Володимира повинна була розбудити в сїм властолюбнім князю охоту до батьківського стола. Але слїдом за нею приходили вісти про смерть Бориса, Глѣба, Свѣтослава, і вони могли тільки ще більше роздражнювати в Ярославі охоту побороти ся з неперебірчивим «збирачом»¹⁵.

Та вісти про смерть Володимира і смерть братів застали Ярослава серед досить крутих

---

¹⁵ По Сказанію Ярослав довідав ся, від сестри Предслави, разом про смерть батька і про убитє Бориса: «отець ти умерль, а Свѣтополкъ ти сѣдить в Києвѣ, убивь Бориса, а на Глѣба послалъ» (с. 60), а по деяким верзіяв літописи — і про смерть обох братів: «отець ти умерль, а братья ти избиена» (1 Новг. с. 82). Останне — тільки недокладна, зовсїм неможлива парафраза Сказаная (його варіант задержав ся в північній редакції й деяких полудневих — Хлебнік. і Погод.); але й оповіданне Сказанія зовсїм неправдоподібне: при живих зносінах Київа з «верхніми» землями не можна припустити, щоб до Ярослава дійшла разом вість про смерть батька і брата, розділену десятьма днями, а тим більше — і про висланне убійників на Глѣба. Очевидно, оповіданне стратило вже хронологічну перспективу подій, і його деталїв в сїм не можна брати дуже серіозно.

обставин: саме тоді Новгородці зробили були повстання та побили щось трохи Ярославових Варягів, і Ярослав задав кроваву баню «нарочитим мужам» цього повстання. Тим часом тепер треба було готувати сили до боротьби з Святиполком, і сей конфлікт був дуже не на місці. Ярослав постарався помириться з новгородською громадою, і се йому дійсно удалося: Новгородці піддержали Ярослава в його боротьбі з братом дуже енергично. Які тут були мотиви, трудно вгадати; могли се бути надії на богату заплату з київської здобичи і контрибуцій, або обцянка уступок в місцевій, новгородській управі, чи ще щось иньше. Досить, що Новгородці не тільки взяли участь в сім поході Ярослава на Святиполка, але й пізніше, коли Святиполк з Болеславом вигнали Ярослава з Києва, Новгород не тільки зібрав нове військо, але й наложив на себе контрибуцію, аби найняти Варягів¹⁶.

---

¹⁶ Давніші новгородські літописи в звязку з сими заслугами Новгородців для Ярослава ставлять надання Новгородцям «правди і устава» — правного кодексу «Руської Правди» (2-а редакція 1-ої Новгород., Софійська і пізніші компіляції — Воскресенська, Тверська, Ніконівська — то під 1018, то під 1019, то 1020 р.). Се розуміється, пізніша комбінація. Але натомість виставлено здогад, що Новгородці дійсно дістали тоде якусь конституційну хартію (див. нпр. Костомарова Сѣвернорусскія народоправства I гл. IV).

Ярослав вибрав ся на Свѣятополка не скорше як за весну 1016 р. Ішов з новгородським військом і варязьким полком¹⁷. Свѣятополк ужив до помочи Печенъзьку орду (се перший звістний нам факт такого уживання турецьких орд). Війська стрінули ся на Дніпрі під Любечом і довго стояли нерішучо

Справді, ми маємо вже в XII в. традицію про якусь новгородську конституційну хартію (без імени князя, розумію Лавр. с. 343 = Іпат. с. 383: «издавна суть свобожени Новгородци прадѣды князь нашихъ»), а пізнійше Новгородці покликували ся на Ярославові грамоти (нпр. 1 Новг. с. 229–230, 236). Але ще Соловйов у своїй дисертації *Объ отношеніяхъ Новгорода къ вел. князьямъ, 1846*, довів, що головні моменти новгородської конституції виробились аж пізнійше, не на основі якоїсь Ярославової хартії. Навіть річна данина до Київа, по словам літописи, давала ся з Новгорода і далі, до смерти Ярослава (Іпат. с. 13), так що ми не можемо вказати нічого, що могло б бути предметом Ярославової хартії, актом спеціальної вдячності його Новгородцям.

¹⁷ Сказаніє і літописи північної й південної редакції (і пізнійші компіляції) рахують Варягів 1.000, а новгородського війська 40.000, натомість Новгородська (2 ред.) тільки три тисячі Новгородців, разом 4.000 (с. 83, теж у збірнику Амврамки с. 40). Звістка Новгор. л. правдоподібно, поправляє число, що здалось за-великим, і дійсно за велике, але знов і 4.000 для такого далекого й небезпечного походу трохи за мало.

(по літописи — аж три місяці!)¹⁸, аж почали ся приморозки, і вода почала замерзати. Нарешті Ярослав відважив ся перейти за Дніпро на ворога: переказ, захований в Сказанії і в літописи оповідає, що Новгородці були роздражнені глузуваннями ворогів, що прозивали їх теслями, а Новгородський переказ додає, що Ярослав мав шпiонів в Св'ятополковім таборі й ті під той час дали йому знати, що прийшов добрий час для нападу. Напад удав ся. Позиція Св'ятополка була не вигідна. Печензька орда була відрізана від його війська, і завзята, кривава битва закінчилась побідою Ярослава.

Сказаніє каже, ще Св'ятополк по Любецькій битві подав ся до свого тестя і союзника — Болеслава польського, а Ярослав просто «сѣде в Києвѣ на столѣ отни». Але в одній з версій Найдавнішої літописи¹⁹ Св'ятополк тікає насамперед до Печенігів, і в літописних компіляціях ми дійсно маємо під найблизшим роком (1018 р.) звістку, що Печеніги приходили під Київ, уже за пановання в нім Ярослава, але

---

¹⁸ При тодішніх способах війни в тім нема нічого неможливого. Поправка Татіщева на 3 тижні не авторитетна.

¹⁹ В 1-ій Новгородській.

цїлоденна битва закінчилась побїдою Ярослава²⁰. Хоч ся цїлоденна подробиця дуже пригадує битву 1034 р., але відкинути сю звістку з легким серцем не можна, і вона в звязку із згадкою про втікачку Сьвятополка до Печенїгів насуває гадку, що Сьвятополк наперед спробував ще побороти ся з Ярославом за помочию Печенїгів, і аж по сїй новій невдачі подав ся до Болеслава. Є деякі натяки також і на те, що Ярославу з Київом не пішло так дуже гладко²¹. В усякім разі Київ, певно, мусїв оплатити

---

²⁰ Соф. с. 132, Воскр. I с. 325, Нікон. I с. 75. Архангелогородський літописець дає ще більш підозрілу подробицю: «Сѣтное и до сего дни словеть» (від сеї битви) — се очевидно Сїтомль, де потопили ся Печенїги під час битви 1036 р., але ся подробиця: може бути і припискою, бо по інших компіляціях її нема. У всякім разі ся звістка мусить бути принята *cum grano salis*. Що до 1 Новг., то в другій редакції маємо контамінацію: з початку бачимо коротеньку записку, де Сьвятополк біжить, згідно з ширшою верзією літописи, «въ Ляхи», потім ширше оповідання — з 1 редакції Новгородської л., де Сьвятополк тікає «въ Печенѣгы» (Новг. с. 83–4).

²¹ Перше — що літописна записка датує вхід Ярослава до Києва 1017 р., отже се мало стати ся на весну 1017 р., значить, як здатись на докладність сього датовання — кілька місяців по любецькій битві. Друге — при сїм вході стала ся в Києві велика пожежа, що понищила багато церков (Іпат. с. 100, Лавр. с. 138, пор. Тітмара VIII, 16), і се моглоб вказувати на

контрибуцією богату заплату, котрою віддячив Ярослав Новгородцям (по новгородській літописи сільські вояки дістали від нього по гривні — півфунта срібла, а старші — старости, і міська міліція — по 20 грив.).

Ярослав у Києві

Опанувавши Київ, Ярослав очевидно надіяв ся удержатись при нїм, бо зараз зайняв ся його реставрацією після пожежі. На місці церкви свв. Софії, що згоріла при його вході, розпочав він будову нової²². Против Святиполкового союзника Болеслава, до котрого удав ся Святиполк, Ярослав увійшов в союз з німецьким цісарем: змовивши ся з цісарем, чи на його заклик, ходив він 1017 р. походом на Болеслава (десь при кінці літа чи на початку осені); але особливої енергії в тім не показав: похід скінчив ся на тім, що Ярослав узяв тільки якесь польське місто²³. Слідом одначе

неконче спокійний характер переходу Києва під власть Ярослава, хоч можна б припустити й просто випадковий огонь.

²² 1 Нов. 89.

²³ Thietmari VII. 48, текст неясний: *nilque ibi* (у Болеслава)

Болеслав уложив згоду з цїсарем (жовтень 1017р.) і звернув ся проти Ярослава. Ми бачили, що він ще за житя Володимира розпочав був війну з Русію; тепер піддержуючи свого зятя, він надїявсь, очевидно, на територіальні здобутки для себе. Літом 1018 р. він рушив разом з Свѣтополком на Русь; окрім польського війська Болеслав з Свѣтополком мали при собі наємні ватаги Німців (300 мужа) і Угрів (500), а Свѣтополк знову взяв до помочи Печензьку орду: вона мала, видко, напасти на Київщину з полудня, тим часом як польське військо йшло від Волини (Тітмар рахує сю Печензьку орду на 1000 мужа, але се виглядає трохи за мало)²⁴.

Другий похід Ярослава

Ярослав, очевидно, сподївав ся сього походу і стрїв його недалеко руської границї, над Бугом під м. Волинем; по словам Сказанія окрім військ з

---

ad urbem possesam proficisse. В І Новг. під 1017 р.: «Ярославъ иде къ Берестію». Сю звістку трудно прикласти до війни Ярослава з Свѣтополком 1018 р., скорше належить звязати з сею згадкою Тітмара; з того б вийшло, що Ярослав напав на забузькі землі Болеслава.

²⁴ Про джерела й літературу кампанії 1018 р. див. прим. 2.

полудневих своїх волостей він мав Новгородців і варязький полк. Знову ворожі війська стоять по обох боках ріки й докучають одно одному глузуваннями — тільки сей раз в переказі провокують Болеславових вояків Ярославові люде, і битва, що стала ся тут, під Волинем (22/VII), була дуже нещаслива для Ярослава²⁵: прихильне для нього Сказание оповідає, що він мусів тікати куди видко і тільки з чотирма вояками прибіг у Новгород, та хотів звідти тікати за море. Але сучасник Тігмар нічого не згадує за таку крайню ситуацію, навпаки — у нього Ярослав слідом веде далі боротьбу з Св'ятополком: нїм союзне військо опанувало Київ, Ярослав уже розпочав наново війну і здобув якесь Св'ятополкове місто. Коли

---

²⁵ «Був у Ярослава Кормилець (пістун) і воєвода Будий, почав він глузувати з Болеслава, кажучи: от ми скипкою проткнемо твоє грубе черево — бо Болеслав був великий і тяжкий, ледво міг на коні сидіти. І Болеслав сказав своїй дружині: як вам від тих глузувань не прикро, то я і сам піду на погибіль, і сівши на коня, поїхав у річку, а за ним його військо. Ярослав же не встиг урядити війська, і побив Болеслав Ярослава». Замітний сей паралелізм в оповіданнях про битви під Любечом і під Волинем: в обох одні одних зачіпають, і хто зачіпає, той побитий. Сей паралелізм, дуже звичайний в поетичнім обробленню подій, вказує на устну, народну, чи поетичну традицію, як джерело обох оповідань, і їх тісну звязь між собою.

згадка Сказання не просте легендарне побільшення, то може вказувати тільки на оден короткий момент — безпосередно по волинській війні.

В кождім разі задержати успіхів союзників Ярослав не здолав. Міста, що лежали на дорозі союзників, себ то волинські та деревські, без дальшої боротьби піддавали ся Св'ятополку. Тільки в Києві була мабуть залога Ярослава, і його пробовано боронити. З поручення Св'ятополка Київ непокоїли частими нападами Печеніги; знову він сильно погорів; вкінці супроти головного війська союзників боронитись не міг і піддав ся. 14/VIII Св'ятополк з Болеславом увійшли до міста, де їх стріли з великою парадною (Тітмар каже спеціально за парадну стрічу митрополита). В руки побідникам попала велика здобич; родина Ярослава теж попала в неволю; натомість Св'ятополкову жінку він вислав завчасу, очевидно — як заставницю, в свої дальші волости. До Ярослава (в сій справі б то) вислано посольства, вислано також від Св'ятополка і Болеслава посольство в Німечину й Візантію. Помічні війська Св'ятополк слідом відіслав, «тішучи ся, що тубильці вертались і показували себе вірними йому».

Болеслав по короткім побуті теж забрав ся до дому, щедро обдарований зятем, з великою здобичею і великим числом руських невільників. Важнійше було, що Св'ятополк відступив йому

західне руське пограниччя — в якій величезності, літописець не каже, обмежуючи ся загальним і дуже неозначеним терміном Червенських городів («грады Червѣньскыя зая собѣ»). Судячи по пізнішим походам Ярослава (на Бересте, — «къ Берестью»), виходить, що Болеслав забрав Забуже — землі на лівім боці Буга; забрав мабуть і теперішню Галичину. Вже десь на початку падоліста Болеслав мусів бути дома, і побут його в Києві ледви трівав більше як місяць²⁶.

Але тріумф Свѣтополка був дуже короткий.

---

²⁶ Що побут Болеслава в Києві був короткий, видно з того, що Тітмар ще записав поворот Болеслава (VII. 48), а умер 1 грудня) Галь натомість каже, що Болеслав пробув у Київщині 10 місяців; Карлович догадувався, що се перенесено на старшого Болеслава з походу 1069 р. Подібним способом уважав він за перенесену з походу 1069 і подробицю Сказання, що Свѣтополк казав побивати Ляхів, і се примусило Болеслава утікати з Київщини. Але се трохи трудніше перенести, бо оповідання Сказання може (кажу: може — з огляду на звязані з сею памяткою непевности) бути дуже близьке своїм часом до походу 1069 р. З огляду на слова Тітмара, що Болеслав *hilaris rediit* з руського походу, не може бути мови про те, щоб він мусів тікати; але нічого знов неможливого нема і в тім, що розквартированих на Русі Поляків десь побили, чи при, Болеславі чи без нього, і се потім народня память зложила на Свѣтополка: «безумный же Святополкъ рече: елико Ляховъ по городомъ, избивайте».

По словам Сказання, Новгородці дали Ярославу спроможність найняти нові ватаги Варягів, зібравши у себе контрибуцію, і ще тієїж зими — 1018/9 р. Ярослав з великим військом рушив на Сьвятополка. Се захопило Сьвятополка, видко, неприготованим; принаймні Сказание не памятає якоїсь визначної битви: «придѢ Ярославъ на Святополка и побѣди и, и бѣже Святополкъ въ Печенѣгы». Київщина знову перейшла в руки Ярослава. Згодом сьвятополк з'явивсь знову з печенізькими ордами — десь не скорше, судячи по хронології

Сказання, як на весну 1019 р.; він ішов зі східних степів, від Сули. Ярослав стрів його з великим військом над Альтою — «покрыша поле Летское (альтське) обои от множества вой». Стала ся тяжка битва — мали бити ся, від сьвіту зачавши, цілий день, трома наворотами, і вкінці побідив Ярослав, «Святоподкъ же давъ плещи побѣже». Він утік на захід, на Бересте, невідомо куди, і після того зійшов зі сцени. Кінець його невідомий: на нього, мовляв, напала манія переслідування, він перебіг Лядську землю, звідти прибіг в пустиню «межю Чахы и Ляхы» і тут «испроверже животъ свой зльй» (с. 64), зіставивши по собі вище згаданий знак — тяжкий сморід, що йшов з його могили, на страх всім політичним убійникам.

Взагалі боротьба Ярослава з Сьвятополком

зробила сильне вражіннє на сучасників і була предметом рїжних поетичних і легендарних оброблень. В духовних сферах, завдяки канонїзації Бориса і Гліба, ся боротьба придбала побожний характер і прикрашена подробицями релїїної легенди: Ярослав виступає местником за братів і кличе до Бога на Альтї, аби пїмстив ся над Сьвятополком як над Каїном, положив на нього «трясенїє» і Бог услухує його; в битві на Альтї «мнози вѣрнїи видяху ангели помагающа Ярославу»; Сьвятополка по альтській битві покарав гнїв божий рїжними чудесними способами²⁷. З другого боку війна Ярослава і Сьвятополка прикрашена була рїжними епічними подробицями в дружинних кругах; ми бачили вже по части сі оповідання, звязані з головними битвами й походами Ярослава і переховані в Сказанїю, в паремїях служби Борису і Глібу, в літописи київській і новгородській: він посилає до свого приятеля в Сьвятополковім таборі спитати, що йому робити, бо меду зварено мало, а дружини багато, а той відповідає, що коли меду мало, а дружини багато, то треба в вечері дати, і Ярослав порозумїв, що йому треба в вечері напасти на Сьвятополка, і в ночі перевіз ся за Днїпро, і т. и.;

---

²⁷ Служба Борису і Глібу (іваницька), Сказанїє, літописи.

про відносини Ярослава до Новгородців; про жарти, якими дражнили себе вороги перед битвами; про військові штуки Ярослава. Деякі з цих оповідань мають новгородський кольорит, деякі могли зложитись і в Києві після перемоги Ярослава. Опис битви на Альті має виразні сліди поетичного оброблення: «Пішли проти себе і відкрили поле Летське множеством війська. Був п'яток тоді, сходило сонце, і на ту хвилину наспів Святополк з Печенігами. І зійшлися обидва війська, і сталася січа лиха, якої ще не було на Русі. За руки хапалися й рубалися, і кров текла долинами. Три рази сходилися і смерк запав серед битви. І був великий грім і гук, дощ великий і блиск блискавиць, і як блискала блискавиця — блискала зброя в їх руках»²⁸.

---

²⁸ «Поидоша противу себѣ и покрыша поле Летское обои от множества вои, Бѣже п'ятокъ тогда, въсходящю солнцю, и приспѣ о то чинѣ Святополкъ с Печенѣги, и състудиша ся обои, и бысть сѣча зла, ака же не бывала в Руси, за руки емлюще сѣчаху ся, и поудолиемъ кровь течаше, и съступиша ся трижды, и омеркоша бьюще ся. «И бысть громъ великъ, и тутень, и дождь великъ, и молньямъ блистанія, Єгда же облистяху молнія, бльщяху ся оружія в рукахъ ихъ». Цитую з іваницької служби Борису і Глібу (с. 32-3) — в літописі нема кінця (від зірочки), в Сказанні ще менше. Кінцеві фрази в описі служби однак мають деякі подібності з описом Листвинської битви (буря, блиск зброї при блискавиці — див. нижче). Проф. Голубовський (ор. с.) думає, що тут опис Листвинської битви запозичила з служби Борису і Глібу, але

Легенди

В польській хроніці т. зв. Галя (з початку XII в.) похід Болеслава також прикрашений епічними й анекдотичними подробицями, нпр.: непорадний Ярослав не приготував ся зовсім до війни, вість про неї він дістав, коли ловив рибу, і зараз пустив ся тікати; Болеслав воює з причини особистої образи, що за нього Ярослав не віддав сестри; віздячи в Київ, він ударяє мечем в Золоті ворота (котрих тоді ще не було), і т. и. Остання подробиця — рубанне Золотих воріт, спільна оповіданням про походи на Київ двох Болеславів — Хороброго і Сьміливого, 1069 р., як поетична подробиця повторяєть ся в ріжних легендах (нпр. в легенді про Боняка²⁹), в легендах про Царгород і т. и.) і має дуже малу реальну вартість, невважаючи на свою популярність³⁰. Та дарма, образ Болеслава,

---

се не певно, могло бути противно, а може бути й припадкова подібність, наслідком того, що сі деталі були *loci communes* дружинної поезії.

²⁹ Пат. с. 299.

³⁰ Дуже можливо, що початок сій легенді дало істнованне в польськім скарбі меча з щербиною, описаного в

що січе мечем золоті київські ворота й вивозить потім з Київа нечисленні скарби до Польщі, лишився улюбленим образом польської історії, аж до нинішніх часів, як провозвістник пізнішої окупації Русі Польщею (походи на Київ обох Болеславів дійсно потім послужили історичними мотивами в акті прилучення Київа до Польщі 1569 р.).

Нарешті, завдяки участі варязьких полків у сій війні, маємо вже й чисто поетичну репродукцію цієї війни — в скандинавській сазі про Еймунда³¹. Ся сага перехована в кодексі з кінця XIV в., але по складу своему значно давніша, описує героїські вчинки ярла Еймунда, що мав бути вождем Варягів, нанятих Ярославом для війни з Святиполком в

Великопольській хроніці — Mon. Pol. hist. II с. 483–4 (пізнійше він зник: меч петербурського Ермітажа, що має бути, як здогадують ся, пізнішим польським коронаційним мечем, з XIV в., щербини не має — див. Sadowski Miecz koronacyjny polski Szczerbcem zwany, Rozprawy wyd. hist. XXX, Korera Dzieje skarbsa koronnego, 1904). Паралелі з легендарної літератури до переказів про удар мечем див. у Цайсберга Wurf und Hieb als Rechtsymbole in der Sage (Germania, 1868 с. 408 і далі): він зводить се до символіки власности, граничних знаків.

³¹ Сага видана в Antiquites russés т. II, переклад з примітками, де порівняно її оповідання з оповіданнями старших джерел, подав я в своїх Виїмках с. 109 далі.

числі 600 мужа; Ярослав має три кампанії з Св'ятополком і бере гору все завдяки Еймундови, його радам і премудрим шгучкам (досить наївним, своєю дорогою), а в останній війні Еймунд крадькома, рїжними шгучками забиває Св'ятополка (Еймунд з товаришами роблять засїдку в лїсі й шгучно нагинають шнурами одно дерево, на се місце потїм приходить Св'ятополк з вїйськом і стає табором на нїч; в ночі Варяги привязали його шатро до того нагнутого дерева, потїм на даний знак пїдрубали шнури, що тримали дерево, воно випростувавши ся, здерло шатро, і Еймунд в тїй хвилї напав на Св'ятополка й убив його). При тїм одначе сага, здаєть ся, мїшає вїйни Ярослава з Св'ятополком з вїйною його з Брячиславом полоцьким, а самого Св'ятополка з Брячиславом і Болеславом (тому вїн зветь ся в нїй Бурїслейфом, князем Кенугарда)³². Зовсїм легендарна навить в

---

³² Вестберг, в спеціальнїм екскурсі (Комментарій на записку Ибрагима ибн-Якуба) вказав, що Кенугард півнїчних саг означає не Київ, а якусь півнїчну, близшу до Новгороду землю. Се могло стати ся наслїдком того поминання з вїйною з Брячиславом, хоч сага взагалї залюбки оперує півнїчними географїчними термінами (так розбитий Бурїслейдо тїкає в Біармію, і т. и.), Прикладати цілу сагу до вїйни з Брячиславом не можна, бо ся вїйна зовсїм не була анї довга, анї завзята, як видко з джерел (див. низше).

більших подробицях, ся сага дає нам одначе цікавий і вірний образ відносин тих варязьких кондотерів до їх руських патронів: їх торги за платню, використання кожної тяжшої хвилі, щоб полишити умови найму, й бажання руського князя позбути ся сих прикрих і захланних наємників.

Війни Ярослава

Знищивши Сьвятополка, Ярослав став володарем більшої частини батьківської держави. До нього належала ціла полуднева її частина, українсько-руська, разом з Туровом і Пинськом, але з виїмком західньої окраїни, загарбаной Болеславом, та східньої тмутороканської волости, де сидів його брат Мстислав. За те належали до Ярослава ще волзькі волости — Ростов і Суздаль, на півночі — його власний Новгород, а може ще й Смоленськ (невідомо коли прилучений до київського комплексу земель). До збирання решти земель Київської держави, що були ще в руках иньших братів, Ярослав не видно, аби забирав ся зараз; здаєть ся, головно інтересувала його забрана Поляками окраїна, бо він кількома наворотами, коли мав вільні руки, забирав ся її вернути³³. Але

---

³³ Під 1022: Приде Ярославъ къ Берестью. Під 1030: Ярославъ взя Белзь. Під 1031: Ярославъ и Мстиславъ заяста

йому в тім перебивали конфлікти з свояками.

Перший такий конфлікт по літописи став ся між Ярославом і його братаничом Брячиславом кн. полоцьким (сином Ізяслава, що вмер 1001 р.). Під 1021 р. літописи оповідають, що Брячислав напав на Новгород і забравши багато невільників і здобичи, подав ся назад до Полоцька. Але Ярослав наспів з Київа, незвичайно швидко (за сім день!), нагнав Брячислава в дорозі і відібрав забране. Сю коротку звістку доповнює записка одної з пізнійших компіляцій, що Ярослав по тім помирился з Брячиславом, відступивши йому Усвяч і Витебськ. Правдоподібно, се були міста полоцькі ж таки, відібрані від Полоцька Новгородцями або останніми часами або ще давнійше. Вернувши їх, Ярослав помирился вповні з Брячиславом, і той був його вірним союзником до кінця. Дійсно, про нього більш нічого потім не чути³⁴.

грады Червеньскыя опять.

³⁴ Іпат. с. 101, 1 Новг. с. 89, Нікон. І с. 77. Уважаючи на те, що Брячислав не використав для своєї пімсти далеко більше наручних обставин під час боротьби Ярослава з Сьвятополком, я уважав би найбільш правдоподібним, що Ярослав саме перед сим нападом Брятислава відібрав ті волости від нього. Що се були волости полоцькі, за сим промовляє їх: дальша доля й географічне положенне (такими уважав їх Барсов Географія с. 273, Довнар-Запольский Ист.

Мстислав

Важніший конфлікт вийшов у Ярослава з Мстиславом тмутороканським. Мав він иньший характер. Коли Брячислав дошукав ся, по всякій імовірности, відібраних полоцьких волостей, Мстислав, очевидно, позавидував тієї позиції, яку собі здобув на Русі Ярослав. Се був князь відважний, воєвничий, лицар-воєв, що пригадував свого діда — Сьвятослава, не як Ярослав. Літопись переховала нам його портрет і характеристику —

Кривич. и Дрегович. земель с. 47); але Погодін думав, що перед тим були вони смоленськими містами — Насл. IV. 309, і сей погляд прийняв Данилович ор. с. с. 18.

Боротьба Ярослава з Брячиславом здаєть ся, відбила ся в певній мірі в оповіданню Еймундової саги про війни Ярослава з братом Вартилавом. Цікава б була подробиця, що війна мала початись тим, що Ярослав вимагав від Вартилава «сусідніх з його краєм сел і міст». З другого боку грандіозні розміри її, вказували б борше на війну з Мстиславом, хоч Варяги виступали в ній по стороні Ярослава. Героєм виступає Еймунд, що перед тим перейшов від Ярослава (бо він по смерті Сьвятополка вже не потрібував Варягів) до Вартилава, предвиджуючи війну між ними. Еймунд штучно взяв у неволю жінку Ярослава, і се змусило його до згоди; по угоді Ярослав дістав Голмгард (Новгород), Брячислав дістав Кенугард, а Еймунд Полоцьк, з обовязком пильнувати всеї Русі — Гардаріку!

честь, що випадала мало кому з наших князів. Характеристика — перейнята може з якої пісні про Мстислава, очевидно була зладжена в дружинних кругах, що переховали вдячну пам'ять про Мстислава, як про свого героя: «він був кріпкий тілом, з лиця червоний, з великими очима; був хоробрий в боях, ласкавий, і дуже любив дружину, а майна не жалував, не забороняв нікому їсти й пити»³⁵. Далека Тмуторокань, відрізана від решти Руси печенізькими ордами, окружена чужими, переважно малокультурними, і воєвничими народами, була дуже відповідною ареною для такого воєвничого лицаря. Під 1022 р. літопись оповідає епізод з його тмутороканських подвигів: Мстислав пішов походом на Касогів (кубанських Черкесів); коли війська зійшли ся, касозький «князь» Редедя запропонував Мстиславу заступити загальну битву своїм поєдинком — боротьбою: хто подоліє, той забере майно і землю свого противника. Мстислав прийняв сю пропозицію, і хоч Редедя був «великь и силенъ», Мстислав ударив ним о землю в поєдинку і зарізав його перед касозькими полками, а на пам'ять сього поставив церкву в Тмуторокани. Розуміється, сей «подвиг» Мстислава лише оден з багатьох анальогічних, що

---

³⁵ Іпат. с. 105.

сотворили його славу; літопись переказала його тому, що ся подія була осьпівана славним Бояном в його піснях (як про се виразно говорить автор Слова о полку Ігоревім³⁶).

Такому князю трудно було зістати ся пасивним свідком заходів Ярослава коло збираня земель, і він простягнув і собі руку по батьківську спадщину. 1023/4 р., коли Ярослав пробував у своїх новгородських волостях, де були розрухи з причини неврожаю, Мстислав рушив на Київ з своїми полками і помічними ватагами Хозарів і Касогів. Але Київ зістав ся вірним Ярославу: Мстислава «не прияша Кыяне». Він не став його підбивати силоміць і задовольнив ся тим, що підбив собі задніпрянські землі й осїв ся в Чернигові. На другий рік (1024) прибув з Новгорода Ярослав, знову з своїми звичайними помічниками в тяжких обставинах — з ватагою Варягів під проводом ватажка Гакона. Мстислав стрів його з військом, де головну масу становили Сїверяне. Війська зійшли ся під Листвином, коло Чернигова³⁷.

---

³⁶ «пѣснь пояше Старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже зарѣза Редеду предъ нлькы касожьскыни, красному Роману Святъславличю» (I).

³⁷ Тепер Вел. Листвин на півн. схід від Чернигова на правім притоку Снови — на спеціальній мапі зветь ся річка

Мстислав, пустивши в бій своїх Сіверян і зберігши під кінець дружину, завдяки сій штуці переміг Ярославове військо. Ярослав мусів тікати разом з Гаконом, як каже літописне оповідання — аж у Новгород, очевидно — щоб збирати нове військо для боротьби.

Листвинська битва

Оповідання про Листвинську битву було теж предметом якоїсь пісні, зладженої, безперечно, в дружинних кругах або бодай з дружинного становища; звідти поетичні подробиці літописного оповідання, завдяки її ж, певно, задержалась відомість про сю битву. Літопись переказує з неї характеристичну анакдоту, на доказ незвичайної любови свого героя Мстислава до дружини: Мстислав поставив в центрі свого війська сіверянські полки, і на них упав головний натиск Ярославових Варягів: «й трудиша ся Варязи сѣкуще сѣверь, и по семь наступи Мьстиславъ с дружиною своєю и нача сѣчи Варягы». Коли по побіді Мстислав оглядав рано боєвище, побачив, що головно полягли його Сіверяне і Ярославові Варяги, й утішений сказав: як не тішитись! тут

лежить Сїверянин, а тут Варяг, а власна дружина ціла! Ся подробиця, така дика при нашій ідеї держави і така симпатична, тогочасній дружині, незвичайно виразно характеризує князя-дружинника, для котрого вся вага, всі шанси й інтереси полягають в дружині³⁸.

Після сеї битви, полудневі, українсько-руські

---

³⁸ Слїди поетичного оброблення сього епізоду заховали ся найліпше в образі нічної битви під час бурі — подібнім до описи Альтської битви, але більш мальовничім: серед пїтьми вояки не бачуть себе й орієнтують ся тільки відблиском блискавиці на мечах ворога (дещо упущене в наших редакціях Найдавн. літописи, заховало ся в пізнійших компіляціях, як Воскр. І с. 329): «И бывъши ноци бысть тьма, и Громове, и мольния, и дождь, и рече Мстиславъ дружинѢ своей: поидемъ на нѢ! то ны естъ корысть. И бысть сѢча зла и страшна; яко посвѣтящи молни, тако свѣтяще ся оружїя, елико же мльнїя освѣтяше, толко мечи видяху, и тако другъ друга убиваше, и бѢ гроза велика, и сѢча зла и силна» (пор. т. I, Історії с. 573). Як слїд поетичного римовання звучить ся фраза Мстислава:

и рече: кто сему не рад? се лежить СѢверянинь, а се Варягь...

Поетичним обробленнем тхнуть також сї подробиці: «бѢ Акунь (Гакон) съ лѢпъ (гарний, поправка Ламбіна, Ж. М. Н. П. 1858, V, замість літописного «слѢпъ», загально принята), и луда у него златомъ истькана (золототкана — брокатова одїж).. и Акунь ту отбѢже луды златое». Потім сей епітет: Якун слѢпий иже отбѢже златы луды» — приростає до нього і повторяєть ся при нагодъ в Патерику (с. 111).

волоости перейшли фактично в руки Мстислава; одначе сей авантурник мав стільки розваги, що вибрав компроміс замість дальшої боротьби з Ярославом для оборони здобутого. Він лишив ся в Чернигові й послав Ярославу пропозицію — поділити батьківські землі Дніпром: правий бік, з Київом, Мстислав відступав Ярославу як старшому брату, а собі брав лівобічні волости. Ярослав одначе не хотів здавати ся на ласку брата, правдоподібно — не уважаючи певним набути з такої ласки. Він, що правда, вислав після сього до Київа своїх намістників, але сам збирав далі війська в Новгороді. Аж по році (1026) прийшов він з великим військом до Київа, пактувати з Мстиславом як рівний з рівним. Коло Городка під Київом (на лівім боці Дніпра — звичайне нейтральне місце для князівських дипломатичних з'їздів і переговорів) брати з'їхали ся й уложили угоду на тім, що проектував був Мстислав: лівобічну Україну взяв собі Мстислав, правобічну Ярослав; чи поділили і північні землі, не знати, але нема ніяких слідів, щоб Мстислав і звідти взяв собі пайку. Компроміс сей дійсно завів згоду між Ярославом і Мстиславом: «начаста жити мирно и въ братолюбьи, и преста усобица и мятежь; и бысть тишина, велика в земли Руской»³⁹.

---

³⁹ Іпат. с. 105.

На сім союзі двох головних володарів східньої Європи остала ся її політична система в дальших десяти літах, аж до смерти Мстислава. Відносини їх, дійсно, уложили ся о стільки щиро по сій угоді, що вони собі обопільно помагали в сферах інтересів того чи другого. В пізнійшій збірнику під 1029 р. маємо звістку, котрій не можна нічого закинути що до правдоподібности, що Ярослав того року ходив походом на Ясів (Осетинів) «й взять ихъ»⁴⁰. Сей похід міг мати значінне тільки для Мстислава, і Ярослав, очевидно, ходив на Кавказ, помагаючи Мстиславу. З другого боку Мстислав помагав Ярославу в його головнім пляні — вернути собі західні землі, забрані Поляками.

Приверненне західних земель

Як я вже згадував, сі забрані Поляками західні землі від початку не давали спокою Ярославу. Покінчивши справу з Брячиславом, 1022 р., ще за життя Болеслава Хороброго, Ярослав вибрав ся був походом на Польщу («приде къ Берестью»), але не відомо, чи осягнув тим які результати. Боротьба з Мстиславом потім відвернула його увагу. Тим

---

⁴⁰ Никон. I. с. 79.

часом обставини в Польщі змінили ся: Болеслав умер (1025), передавши свій стіл синові Мешку, але між синами його розпочала ся боротьба, зовсім як на Русі по смерти Володимира. Оден з Болеславичів — Отон (а може й ще котрі) перебував якийсь час на Русі, шукаючи, мабуть, тут помочи⁴¹. На Мешка з усіх боків підняли ся вороги, і в кінці він упав в сій боротьбі († 1034). Все се улекшило Ярославу його пляни привернення західніх земель. По всякій імовірности він виступав по стороні Мешкових братів, що з другого боку мали за собою Німеччину; пригадаймо, що вже раз Ярослав був союзником німецького цїсаря проти Польщі. З рештою зістаєть ся невідомим, до якої міри Ярослав брав участь в самих польських справах, по за заходами коло прилучення утрачених земель, але слова нашої лїтописи (одинокого джерела в сій справі), що 1031 р. Ярослав з братом повоювали «Лядськую землею», натякають, що його походи не обмежали ся самими спірними

---

⁴¹ Monumenta Germ. hist. Scr. X. 264 (пор. 269): *Misico ... fratrem suum Ottonem, quoniam regis (Конрада) partibus favebat, in Ruzziam provinciam repulit* Сю звістку Віпона декотрі хотїли прикласти до Словаччини, але се гадка безпідставна; див. про се у Левицкого *Mieszko II* с. 186–191 і *Małeckı Rozgląd w dziejach i polityce pierwotnej Polski* — *Przewodnik naukowy i lit* 1875 т. II с. 975).

землями⁴².

1030 р. Ярослав ходив походом сам, злегка і на сей раз відобрав частину утраченого: «узьяв Белз», каже літопись. На другий рік (1031) Ярослав вибрав ся новим походом, вже разом із Мстиславом, з великим військом («собраста воя многы»); на сей раз не тільки удалось вернути втрати («заяста грады Червеньскыя опята»), але при тій нагоді брати ще, як сказано, «повоювали» Польщу і забрали багато здобичи та невільників, і потім тим поділити ся, отже й Мстислав мав користь з сього походу⁴³.

Чи вернено при тім все, що належало до Руської держави за Володимира? Літопись не дає ніяких матеріалів для розв'язання сього питання; теоретично беручи, можна з певною правдоподібністю припускати, що на польсько-руським пограниччю Ярослав відібрав всі батьківські землі, а може навіть і причинив де що:

---

⁴² Про сі русько-польські відносини окрім загальних праць Линниченка і Бальцера ще А. Lewicki Mieszko II, *Rozprawy wydz. histor.-fil.*, V. S. Kętrzyński Kazimierz Odnowiciel (ib. t. XXXVIII), про останню пор. мою рецензію в Записках Н. т. ім. Ш. т. 47.

⁴³ Іпат. с. 105.

обставини дуже тому сприяли, а Ярослав, як бачимо, дуже велику увагу звертав на західне пограниччя. Після того великого походу бачимо кілька років пізніше, вже по смерті Мстислава, ряд нових походів, що своєю систематичністю вказують існування у Ярослава якоїсь загальнішої мети: під 1038 р. маємо похід Ярослава на Ятвягів⁴⁴; під 1040 р. похід на Литву; 1040–1041 р. похід в Польщу: сей був зроблений може на прохання нового в. кн. Казимира, але се не перемиряє загального вражіння від цієї системи походів на захід. Очевидно, вони стояли в звязку з реставруванням західньої границі Руської держави і мали на меті зміцнене або й розширенне її в порівнянні з давнішим.

Союз Ярослава з Польщею

З смертю Мешка Польща прийшла була до повного упадку: настала загальна анархія, реакція

---

⁴⁴ Найдавніший літопис дає тільки голу звістку, компіляції подають, що похід був зимою й не мав успіху; «й не можаху ихъ взяти»: Соф. с. 137, Воскр. I с. 331, Нікон. I с. 81 й ин. Натомість деякі кодекси Іпат. (Хлебн. і Погод.) приписують при всіх походах — 1038, 1040 і 1041 р. «побѣди» (с. 108); ся приписка, розуміється, не має ніякої ваги, але не можна бути певним і що до того додатку Софійської і подібних.

проти нових форм державного життя, проти християнства. Тільки десь коло 1049 р. прибуває назад до Польщі син Мешка Казимир (т. зв. Відновитель) і опираючись з одного боку на поміч Німеччини, а другого — на поміч Ярослава, починає реставрацію польської держави. Зі сторони Німеччини і Русі се, розуміється, було важною політичною похибкою, що вони помагали відбудувати Польську державу; в інтересах Руської держави був повний упадок сього суперника. Але Польща була тоді така слаба супроти Русі, що знов ся політика Ярослава не може нас дуже й дивувати: треба було великої розваги, щоб не злегковажити такого підупалого сусіда.

Коли саме Казимир звернув ся до Ярослава і уложив союз з ним, ми не знаємо. Очевидно тільки, що було се десь на самім початку його князювання в Польщі. Ярослав видав за Казимира свою сестру, Добронігу-Марію, як зветь ся вона в польських джерелах, а згодом висватав сестру Казимира за свого сина Ізяслава⁴⁵. «За віно» своєї сестри дістав

---

⁴⁵ Про шлюб Казимира Літопись говорить під 1043 р., але без докладнішого означення: згадавши про події 1043 -6 р., вона додає: «в сии же времена выдасть Ярославъ сестру свою за Казимира...» Так само загальну звістку маємо у німецького хроніста т. зв. Annalista Saxo (писав в 2-ій пол. XII в., але

Ярослав від Казимира невільників, виведених чверть віка перед тим Болеславом з Руси, числом вісім сот. Очевидно, вигоди, які Ярослав мав здобути від цього союзу для себе, сим не обмежались, але більше нічого літопись не каже. Само собою розумієть ся, що заразом Ярослав дістав згоду швагра на свої дотеперішні здобутки на

старанно використовував ранійші джерела, і звістки його дуже авторитетні — Wattenbach II p. 256); під 1039 р. він каже: *His temporibus Kazimer, filius Miseconis ducis Polanorum, reversus in patriam, a Polonis hbenter suscipitur, duxitque uxorem regis Rusciae filiam procreavitque duos filios Vladizlaum et Boliziaum* (Monum. G. hist. Scrp. VI p. 683). Д. Бальцер, приймаючи датою уродин Болеслава 1039 р., датує шлюб Казимира 1038-9 рр., але дата уродин незвісна добре і тільки викомбінууєть ся (Genealogia Piastów p. 89–90, 94). Імени княжни руські джерела не подають; Добронігою (Dobronega, пор. мужеське імя МилонѢгъ) зве жінку Казимира дуже авторитетна краківська записка про її смерть — під 1087 р. (Monum. Pol hist. II. p. 796), Марією — сфалшований папський лист (ib. I. p. 359), автор котрого, як думають, мав добрі відомости про королівську родину; пізнійші джерела часто називають Добронігою (або Доброгнівою) — Марією, а Длугош (p. 277) навіть поясняє, що Марією вона звала ся давнійше, а перейшовши на латинство, дістала імя Доброгніви. В дійсности руські княжни, як і князі, мали подвійні імена. Про імена сеї княжни див. зібраний матеріал у Бальцера op. c. s. 88. Про шлюб Ізяслава з сестрою Казимира — Соф. с. 138, Воскр. I. 331, Нікон. I. 83, Патерик с. 151; імени її не знаємо, ані року шлюбу.

західніх границях. З свого боку він поміг своєму швагрови в його боротьбі з опозицією; головним її огнищем було Мазовше, де на чолі повстання стояв якийсь Мойслав, чи Маслав, і з нашої літописи знаємо про два походи Ярослава на Мазовше⁴⁶. Перший раз, по літописи 1041 р., ходив він туди човнами, очевидно — Бугом, з невідомим результатом⁴⁷; чи сей похід зроблений був в інтересах Казимира, не можемо сказати на певно, але се досить правдоподібно з огляду, що другий раз Ярослав уже безперечно в інтересах Казимира знову ходив на Мазовше. Сей другий похід мав на меті знищити мазовецьке повстанє і досяг свого: Ярослав «побѣди я, и князя ихъ уби Моислава, и покори я Казимеру»⁴⁸. Сим Ярослав дуже сильно

---

⁴⁶ Компіляції — Соф., Воскр., Нікон., Твер. рахують навіть три походи на Мазовше: 1046 р. (зам. 1047) у них Ярослав іде на Мазовше в третє, але се, здаєть ся, тільки непорозумінне: оповідаючи про посвояченне Казимира з Ярославом (під 1043 р.), вони кажуть, що Ярослав ходив двічі на Мазовше на Мойслава, і се може означати похід 1041 і 1047 р., аде котрийсь з компіляторів порахував похід 1047 р. ще осібно, й вийшло три.

⁴⁷ Пат. с. 108.

⁴⁸ Пат. с. 109.

поміг Казимирови в відбудованню Польщі і тим, ровумієть ся, зробив тим лиху прислугу своїй державі на пізнійше.

Війни на півночи і полудню

Другою ареною для Ярославових полків були північні землі. Про тутешні походи ми маємо теж тільки короткі, і мабуть — далеко не повні згадки, але ясно, що вони мали на меті розширення політичного впливу Руської держави на фінські народи та збільшенне підвласної і обложеної данею території.

Під 1030 р., одного року з відібраннем Белза, Ярослав ходив на Чудь (полуднево-західніх Фінів, на балтійським побережу на захід від Чудського озера, инакше Пейпус). Він переміг їх і збудував місто Юрїв⁴⁹ пізнійший Дерпт, Дорпат, недавно урядово знову названий Юриєвим). Се перший звістний початок розширення новгородського політичного впливу за Чудське озеро. В иньші походи сам Ярослав безпосередно не ходив: під 1032 р. маємо похід війська під проводом Улеба «изь Новагорода на Желѣзныя врата» — тут розумієть ся похід на «заволоцьких» Фінів, в

---

⁴⁹ Пат. с. 105.

басейні Північної Двини; похід був нещасливий. Під 1042 р. записаний анальогічний похід Володимира Ярославича, що сидів тоді в Новгороді, на «Ямь», що мешкала тоді, як виводять з інших звісток і фактів, в полудневім Заволочу між Ладозьким озером і Північною Двиною⁵⁰.

Полуднева границя менше вимагала уваги за Ярослава, ніж за його батька. Вже самі інтензивні походи Ярослава на захід дають розуміти, що на полудні було більше спокою. Дійсно, Печеніги трохи притихли, бодай судячи по тому, що ми про них чуємо (не забуваймо, що наші звістки про їх напади досить припадкові).

Під час боротьби Ярослава з Сьвятополком вони виступають в ролі союзників Сьвятополка: в сій ролі беруть вони участь в любецькій битві, непокоять Київщину під час походу Сьвятополка на Київ 1018 р. і разом з ним ідуть на Ярослава на другий рік (битва на Альті); може в звязку з тимже стояв напад Печенігів, записаний (що правда — тільки в Ніконівському збірнику) під 1020 р. Від тоді якихось нападів Печенігів на власну руку аж до

---

⁵⁰ Соф. с. 136–7, Воскр. I. 330, Іпат. с. 108; про терен сих походів див. Барсова с. 47–8, 57–8, 62–3, де подана й иньпа література; літописні Зелізни ворота він звязує в місцевістю сього імени на р. Сосолі, коло с. Водчі.

року 1036 не чуємо.

Се можливо. Печенізька орда в ті часи була вже безперечно ослаблена. Не минула для неї дурно «безпереступна» боротьба її з Русію в кінці X і на початку XI в., але головно, що натиск зі сходу — орди Узів-Торків і з-заду її Кипчаків-Половців все дужчав, і в середині XI в. орда Торків, а за нею слідом Половецька прорвала ся в чорноморські степи, витиснувши печенізьку орду. Останньою конвульзією Печенізької орди в наших степах був напад її на Київ 1036 р.⁵¹. Печеніги прийшли тоді

---

⁵¹ Що до сього року є різниця між північною і полудневою версією нашої літописи. В Лавр. смерть Мстислава і печенізька війна стоять під 1036 р., в Іпат. під 1034 р.; в новгородській сих записок нема зовсім. Дата 1036 р. здаєть ся міні певнішою, а то ось чому. Насамперед в Лавр., у всіх кодексах, перед сим роком є два порожні роки, означені роками, в Іпатській їх нема; далеко лекше прийняти, що в Іпат. помилкою написано по 6541, 6542, замість 6544, ніж в Лаврентієвській — противну похибку і свідоме вставленне двох порожніх років. Далі, у Скіліці під 1036 р. оповідаєть ся, що Печеніги тричі нападали на візантійські землі, і се досить правдоподібно можна звязати з тим же печенізьким рухом, результатом котрого був і похід їх на Київ; що важнійше, що Скіліца під тим же роком говорить: умерли руські князі *Νοσιϑδλάβος καί Ταροσδλάβος*, і почав правити *Ζινσιδλάβος* (Cedr. II. 514-5). Ся звістка, як бачимо, має помилки (відомости Скіліци про руську династію взагалі дуже баламутні), але тут для нас важно одно — се смерть того «Носистлава». Очевидно, що се Мстислав, його смерть під

великою масою, «без числа», правдоподібно — се була ціла Печенізька орда, що мандруючи зза Дніпра, з донсько-дніпровських країв, під натиском Торків, упала на Київщину.

Орда обложила Київ. Ярослав тоді був в Новгороді; він зібрав тут полки, забрав варязькі ватаги і з ними пройшов у Київ. Під Києвом, на рівнім полі, де потім стала київська катедра св. Софії і виросла нова частина міста, дав Ярослав Печенігам рішучу битву; завзята, цілоденна битва закінчилась повною перемогою Ярослава; Печеніги пустилися тікати куди видно; багато їх потонуло в сусідній річечці Сїтомлю⁵².

«Так вони погинули, а решта їх розбігла ся аж до нинішнього часу», закінчує своє оповідання літопись. Се значить тільки, що від того часу Печеніги зникли з арени київської політики: і більше не нападали на Русь. В дійсности, як низше побачимо, головні маси їх, задержавшись якийсь час на нижнім Дунаю, рушили потім за Дунай на

1036 р. вповні згоджується з датою Лавр., і се промовляє теж за сею датою для нападу Печенігів. Як з'явилась у Скіліці смерть Ярослава, трудно вгадати; дуже можливо, що властиво звістка казала лише, що умер Мстислав, а його землі забрав Ярослав.

⁵² Іпат. с. 106.

Византийські землі, а чорноморські степи зайняли Торки, а слідом — Половці.

Переміни в політичній системі Русі

Серед цих подій зверхньої, заграничної політики переходили важні переміни у внутрішній політичній системі Русі.

Ми полишили тут Ярослава, коли він, розбитий Мстиславом, мусів піти з ним на компроміс — відступити йому всі землі на схід від Дніпра. Не знати, о скільки помирился він з ролею володаря хоч більшої частини, але все таки тільки частини батьківської держави; знаємо тільки, що з Мстиславом і Брячиславом він жив у згоді, більш нічого. Але доля сприяла розширенню Ярославових володінь. 1033 р. вмер самотній, здається (більш не знаємо), син Мстислава Остап (Еустафій), а скоро (1036 р.) пішов за ним і сам Мстислав. Несподівано в руках Ярослава злучила ся ціла українсько-руська територія.

Може бути, що сей несподіваний успіх відживив в Ярославі ідею єдності земель Руської держави: тогож самого року, як умер Мстислав, Ярослав відібрав Псковську волость у свого брата

Судислава останнього з своїх живих братів ⁵³; самого Судислава посадив він до в'язниці, де він зіставав ся до Ярославової смерти, яких двадцять літ. Але цікаво, що однукову волость, яка зісталась поза його руками — Полоцьку Ярослав не відібрав ані у Брячислава, ані по смерті його († 1044), коли на полоцькім столі засів Брячиславич Всеслав, звістний чудодій, «єгоже роди мати отъ вльхвованія»⁵⁴. Не знати, чи вязали Ярослава на сїм пунктї якісь почутя, чи які перешкоди, чи попросту смерть захопила його скорше, ніж він знайшов відповідну хвилю для прилучення сеї останньої незалежної від нього волости.

Таким чином від 1036 р. ціла Руська держава, з виїмком Полоцької волости, була під властїю Ярослава. Виїмок був о стільки незначним, що літописець справді мав певне право з'їгнувати його: він каже, що Ярослав по смерті Мстислава «бысть единовластець Руской земли»⁵⁵.

Подібно як і його батько, Ярослав роздавав поодинокі волости з своєї держави своїм синам, в

---

⁵³ Приймаючи, що в Смоленську не було вже Станислава.

⁵⁴ Пат. с. 109.

⁵⁵ Пат. с. 105.

міру того як вони підросли. Се було зовсім природно, мало свої вигоди, як я виказував вище, і власне на початках Ярославового князювання в Києві став ся факт, що міг тільки піднести в очах його і иньших потребу сеї політики. Факт, правда, переданий нам дуже коротко, так що можемо властиво тільки відгадувати його значінне: під 1019 р. читаємо, що Ярослав нагнівав ся на новгородського посадника Константина, послав його на заслання до Ростова, а три роки пізнійше звелів його забити в Муромі⁵⁶. Константин був син Добрині, опікуна і свояка Володимира, що в своїм часі правив Новгородом в його імени; в ролі новгородського посадника Константин, розуміється, мав правити в Новгороді й далі по переході Ярослава до Києва. Коли як раз по тому Ярослав вчинив таку тяжку кару над таким першорядним репрезентантом дружинної аристократії (такі факти у нас взагалі незвичайно рідкі), то причина мусіла бути політична і дуже важна; трудно найти иньше об'ясненне окрім того, що Константин, зіставши ся

---

⁵⁶ Соф. с. 134, Воскр. I. с. 328, Нікон. I. с. 77; датується сей факт тут 1019 або 1020 р., але катальог новгородських князів (I Новг. с. 68), що в своїх звістках часом буває зовсім незалежним від літописи, говорить так, як би Константина заслано пізнійше.

по переході Ярослава до Київа правителем Новгорода, показав змагання до самостійнійшої ролі, до самостійного володіння — як то удавалось, певно, не раз давнішими часами таким правителям, і за то був так незвичайно скараний. А власне проти подібних змагань служило роздаванне волостей членам своєї родини — синам.

Ярослав мав сім звістних нам синів. Найстарший — Ілля побіжно тільки згадуєть ся в катальогу новгородських князів; Ярослав посадив його в Новгороді, перейшовши до Київа, очевидно — ще малого, під опікою згаданого Константина, але він скоро вмер⁵⁷. Другий син — Володимир родив ся 1020 р.⁵⁸; 1036 року, коли йому отже було шіснадцять лїт, послав його батько князем у Новгород. Третій — Ізяслав родив ся 1024 р.; йому не знати коли, можна догадуватись — теж скорше ніж мав він двадцять лїт, батько дав в управу Турово-пинську волость; як бачимо, повторяєть ся практика Володимирових часів, коли теж Новгород і Туров-Пинськ фігурують як волости старших княжичів. 1052 р. Володимир умер, полишивши сина Ростислава; його волость передав Ярослав

---

⁵⁷ 1 Новг. с. 66.

⁵⁸ Пат. с. 102.

Ізяславу, зіставивши й далі в його руках, і попередню Турово-Пинську волость⁵⁹. Четвертий Ярославич — Святослав (род. 1027 р.) мав від батька в управі Волинь. П'ятий — Всеволод зіставався при батьку до смерти його: літопись поясняє, що батько його любив найбільше, тому й держав при собі. Інші сини, певно, були ще за молоді, тому мабуть нічого не знаємо про їх волости. Старші сини, заступаючи батька в своїй волости під час спокою і на війні, виручали його часом і в загальніших потребах. Володимир, бачимо, ходить і в новгородські походи, і бере провід в кампанії проти Візантії (1043).

Взагалі як в сфері заграничної політики, так і

---

⁵⁹ Се все — що Ізяслав дістав був Туров і заховав його й далі, виникає з звістки, що в момент смерти батька він мав Туров (Іпат. с. 114). В кодексах верзій суздальської й новгородської імя Турова пропущено, і в збірниках (Соф., Воскр.) доповнено: «в Новгороді». Се доповнене само по собі не конче авторитетне, але що Ізяслав дійсно дістав Новгород по смерті Володимира, ще за життя батька, виникає з записки Остромирового євангелія 1056-7р.: «Ізяславу князу... тогда прѣдръжашу обѣ власти: и отця своего Ярослава и брата своего Владимира» (Срезневскій Древніе памятники рус. письма). Се означенне для Новгорода — «волость Володимира» промовляє за тим, що по смерті Володимира Новгородська волость безпосередно перейшла до Ізяслава, не вертаючи ся під управу Ярослава.

у внутрішніх відносинах князюваннє Ярослава становить продовженнє князюваннє Володимира, відновлене після певної перерви більшої або меншої — як для поодиноких земель. Подібно як за Володимира, зверхня політика має більш консервативний характер, її мета — злучити і задержати в цілості землі Руської держави; головнo тільки на півночі, між слабими і податливими фінськими народами розширяли ся неустанно далі її границі. Особлива увага звернена була на західню границю, де сформувала ся иньша сильна словянська держава, з сильним апетитом на сусідні землі Руської держави; тут, як я згадував, Ярослав по всякій імовірности задержав або може й розширив старі границі; натомість закарпатські землі за Ярослава ледво вже чи належали до Руської держави.

Розширеннє полудневої границі

Відносини Руси до степових орд і за Ярослава більше пасивні: Русь, бодай в наших звістках, відбиває лише напади Печенігів, коли вони заходять за лінію укріплень (в околиці Київа), і зістаєть ся пасивним сьвідком випираня Печенігів з чорноморських степів новою ордою. Походи Мстислава і Ярослава на Кавказ робили ся в інтересах Тмутороканської волости, для зміцнення

її становища: вона тепер була вже руським островом, відтятим турецьким морем від решти Руської держави. Якихось заходів для повернення назад чорноморських степових просторів не чуємо — їх, видно, вирекли ся зовсім.

З ослаблення Печенігів на Русі скористали лише, щоб посунути сю оборонну лінію на полудень: Ярослав, вивівши велику силу невільників з походу на Польщу, поділив їх із Мстиславом і свою пайку ужив для кольонізації Порося: «посади своя по Рси, и суть и до сего дни»⁶⁰. Заразом Поросе заставлено рядом кріпостей (під 1032 р. про Ярослава сказано: «поча ставити городы по Рсі»), Отже воєнна границя з Стугни, фортифікованої за Володимира, перенесена на Рось (всі звістні нам «городи» по Росі стояли на її лівім боці); велика територія між Стугною і Росію була прилучена до осілих, оборонних земель. Із збудованих Ярославом міст можемо на певно вказати на Юрїв на Росі — названий очевидно по християнському імени Ярослава, як і Юрїв в чудській землі. По аналогії можна б здогадувати ся, що щось подібне міг зробити і Мстислав у себе, бо полуднева границя Сіверщини

---

⁶⁰ Іпат. с. 105; як показують кінцеві слова, се писалось перед новим спустіннем Порося, що стало ся в 90-х рр. XI в.

вимагала зміцнення не менше від Київщини.

Перейдемо до заграничної політики. Про русько-польські відносини говорив я вище. В певнім звязку з ними стояли зносини з Німеччиною. Ми бачили вже, що ще під час своєї боротьби з Святиполком Ярослав уложив був против Болеслава союз з імп. Генрихом. Потім у 30-х рр. в своїй боротьбі з Мешком Ярослав знову виступає поруч Німців, дуже можливо — що й за порозумінням з ними. По третє бачимо його в спільній політиці з Німеччиною, коли вони разом підтримують Казимира.

Зносини з Західною Європою

На жаль, наші звістки про зносини Ярослава з Німеччиною зовсім випадкові і бідні, хоч дозволяють догадувати ся, що зносини сі були досить живі. Так маємо звістку (пізнійшу, але авторитетну) про руських послів у Генриха III при кінці 1040 р. (30/XI)⁶¹. Хроніка Лямберта оповідає, що 1043 р. знову було у Генриха III посольство від «руського короля», з пляном оженити Генриха з донькою того руського короля, але з сього пляну

---

⁶¹ Т. зв. Саксонського аналіста — *Man. Germ. h. Ser. VI* р. 684; про авторитетність його звістки див. вище с. 23.

нічого не вийшло (Генрих вибрав уже собі иньшу жінку), і вони з жалем (*tristes*) мусіли вертати, обдаровані замість принесених дарунків⁶². Але не встигши оженити самого Генриха, руська династія навязала десь в середині та в другій половині XI в. цілий ряд иньших шлюбних звязків з Німеччиною — про се ми маємо принагідні звістки, без докладніших пояснень. Так Свѣтослав Ярославич мав бути оженений із сестрою єпископа трірського Бурхарта⁶³. Котрийсь иньший з руських князів — *rex Ruzogum*, мав доньку саксонського маркграфа Отона з Орлягмунда, і вона по смерті чоловіка вернула ся в Німеччину, вийшла тут за сина баварського герцога Отона з Нордгайма — Конона, а свою доньку від сього руського князя видала за «одного з тірінгських вельмож Гунтрама»⁶⁴. Третій — знов не звістний нам на імя *rex Ruziae* мав бути оженений з Одою, донькою Леопольда графа

---

⁶² *Monum. Germ. hist. Script.* V p. 153; з яких джерел черпав відомости для сих часів Лямберт (писав він в останній чверти століття), зістаєть ся невиясненим (див. *Watienbach II* с. 104); крім нього *Annales Altahenses* — XX. 198.

⁶³ Лямберт I. с. p. 153.

⁶⁴ *Annalista Saxo* p. 693 і 737.

штадського; вона теж пережила свого чоловіка поховала його гроші, а сама з сином Warteslau вернула ся в Саксонію, й тут вийшла знову заміж; сей Вартеслав вернув ся потім на Русь і правив батьківськими землями, побравши назад заховані гроші⁶⁵. Хто були сі анонімні князі, оженені з Німками, не можна сказати на певно, і всякі здогади будуть тут зайві — могли се бути молодші Ярославичі⁶⁶ із старших не можна думати тільки

---

⁶⁵ Ся звістка іде з джерела менше певного, з хроніки Альберта Штадського, XIII в. (*Monumenta Germ. h. Scr.* XVI p. 319), в своїх генеальогічних звістках часто баламутного (див. *Wattenbach II.* 440); але самого факту відкинути не можна. З сею звісткою звязують иньшу — в генеальогії Вельфів XII в. (*Monum. G. h. Scr.* XIII p. 734, порівняти *Historia Welforum* в XXI p. 460) — про доньку графа Куна, тестя Рудольфа Вельфа, видану за руського короля (*regi Rugorum*), вважаючи се перекрученнем поданої в тексті звістки про Оду — див. розвідку Вайца *Über eine alte Genealogie der Welfen* — *Abhandl. der Berliner Akademie*, 1882.

⁶⁶ Такий здогад виставив ще Карамзін I. 20, він догадувався, що Вартеслав може означати Бориса Вячеславича (імя батька, мовляв, помішано з іменем сина). Але сі звістки про шлюби можна прикладати не тільки до Ярославичів, але й до старших Ярославових унуків, нпр. можна думати про Ростислава Володимировича, про Романа або Гліба Святославича і т. и.

про Всеволода, бо його вдову бачимо в Києві й пізнійше. Недавно опубліковані «молитви Гертруди» з мініятюрами XI в. дають досить правдоподібну, хоч і не вповні певну вказівку, що Ізяслав був оженений з якоюсь німецькою княжною, Гертрудою на імя⁶⁷. У всякім разі зістають ся досить певні звістки про три шлюбні звязки руських князів з другої половини XI в. з німецькими династіями.

Дуже живі зносини бачимо за часів Ярослава між Русію і скандинавськими краями. Варязькі дружини невідмінно виступають у всіх важніших походах Ярослава, почавши від його бунту проти батька до походу на Візантію 1043 р. Незалежно від служби, удавали ся на Русь скандинавські династи в прикрих хвилях — нпр. оповідаєть ся про Оляфа св., норвежського короля, що він перебував у Ярослава, коли його вигнали з Норвегії, й т. и.

---

⁶⁷ Див. про се мою статю: Київські мініятюри при Трірській псалтирі в Записках наук. тов. ім. Ш. т. XLIX; з молитов виходило б, в такім разі, що Ізяслав» потім розвів ся з сею Гертрудою. Інші думають, що мова тут про польську принцесу, сестру Казимира. Тексти й мініятюри видані 1901 р. в Тріпі п. т. *Der Psalter Erzbischofs Egberts von Trier (Festschrift der Ges. für nützliche Forschungen zu Trier)*. Про неї ще статі Бобрінського в Записках имп. археол. общ. т. XII, Абрагама в *Kwart, hist.* 1902.

Взагалі в скандинавських сагах маємо багато звісток про подорожі та побут Скандинавів на Русі з тих часів. Безперечно, під сьвіжою пам'яттю сього варязького натовпу за Ярослава сформувала ся і варязька теорія початку Русі.

В звязку з сими живими зносинами стоять і скандинавські звістки про шлюбні звязки з руською династією. Так Ярослав мав за жінку Інгігерду, доньку шведського короля Оляфа; звичайно припускають, що се була Ярославова жінка Ірина, що се було її друге, християнське ім'я (Ірина — Інгігерда, імена однаково починають ся)⁶⁸. Славний

---

⁶⁸ Про Ярославову жінку Інгігерду каже Еймундова сага і гльоса Адама Бременського (старші рукописи її маємо вже з XIII в.) — Monum. G. hist. Scr. VII p. 319 (Ingrad, Ingrid); в найважнійшій кодексі Адама — віденськїм, сього нема. Ярославову жінку Ірину згадує Іларіон у своїм Слові (котрого часу близше не знаємо, особливо коли мати на увазі, що воно могло бути сказане ним і перед посвященнем на митрополита). Під 1050 р. записана в літописи смерть «Ярославлеї княгинї», в місяці лютім — значить в 1051 р., але на ім'я вона не названа. Окрім того є новгородська традиція, але пізнійша, XV в., про Ярославову жінку Анну, поховану в новгородській катедрі св. Софії — див. 1 Софійську і 3 Новгородську під 1439 р.; літописна записка при тім називає її матірю Володимира Ярославича, що родив ся, як сказано, 1020 р. Вона могла бути першою жінкою Ярослава, але цікаво, що Еймундова сага говорить про Інгігерду в історії боротьби Ярослава з Буріслейфом і Вратилавом, значить у 1017-8 рр.

авантюрист Гаральд Сьміливий (Hardraade), норвежський принц, що потім був і норвежським королем, оженив ся з донькою Ярослава, котру скандинавські джерела звать Єлисаветою. Сага про нього оповідає, що коли Гаральд, посватав її, Ярослав не відмовив, але сказав, що такий принц, без держави і без великих грошей, як він, перше мусить чимсь прославити ся, аби шлюб сей не здавав ся нерівним, і Гаральд пустив ся в сьвіт, добувати слави, і потім дійсно Ярослав видав за нього доньку⁶⁹.

Сушити голову над розв'язанням сього питання одначе не оплатить ся, бо все се відомости непевні, окрім імени Ірини і смерти Ярославової княгині 1051 р. (може сієїж Ірини. Про скандинавських династій на Русі, див. нпр. *Antiquités russes* I. 345, 459, II. 19.

⁶⁹ Впорядчик сеї саги, — котру маємо в рукописах XIV в., каже, що під час тих подорожей Гаральд зложив пісню про (Єлисавету з 16 строф, з однаковим закінченням; він сам наводить з них шість:

Корабольш наш обминув Сицилію; ми були гарно убрані, як належить ся, швидкий корабель, з високою кормою, сунув ся скорим бігом, несучи на собі вояків; думаю, що непроворний ледви чи б заїхав туди; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Стали ми до бою з Трандами; їх було більше; була то справді завзята й страшна битва; мене молодого відтягнули від їх молодого короля, забитого (мною) в бою; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Аби покінчити з західньою Європою, перейдемо ті спорадичні звістки, які маємо ми про зносини Руської держави й її династії з иньшими західніми краями сього часу.

Шіснадцятєро нас, жінко, вичерпали воду з корабля в чотирох переділках серед сильної бурі; тяжко наложений корабель обливали хвилі; думаю, що непрворний лєдвн чн б заїхав тудн; але руська дївчина в золотій грнвн мною помїтує.

Я вмїю вїсїм штук: вмїю складати вїрші, добре їзжу конем, вправний в плаваню, вивчив ся совгатись на скї, потраплю кидати спис і веслувати; але руська дївчина в золотій грнвн мною помїтує.

Нїяка жінка або дївчина не заперечить того, як ми одного дня рано з'явили ся в однім західнім мїстї — там ми намахали ся мечем, валили зброєю, полишивши докази того, що сьмо вчинили; але руська дївчина в золотій грнвн мною помїтує.

Я родив ся там, де Упландці натягають луки; тепер я правлю серед скал вояцькі кораблі, ненавистні гречкосїям; від коли пустили ся ми в сьвіт, в рїжних мїсцях розбивали ми човном хвилі; але руська дївчина в золотій грнвн мною помїтує.

Antiquités russes II. 56; третю строфу вважають підробленою. Тут треба ще згадати звістку Адама (*Monumenta Germ. h. Scr.* VII. 324), що коли 1016 р. Кнут Великий опанував Англію, сини забитого ним Едмунда — Едмунд і Едвард вислані були до Швеції, а звідти на Русь. В дійсности ми знаємо, що вони перебували на Угорщині, але нема нічого можливого, при тїсних зносінах скандинавських країв з Русію, що побували вони й на Руси. Гльосатарн Адама додають, що сестра Кнута була за руським князем (*ib.* 325), але ся звістка мабуть хибна.

Ярославова донька Анна була за мужем за французьким королем Генрихом. Сей факт, що він так далеко шукав собі жінки, звичайно пояснюють прикрим досвідом, який дізнав його батько від папських кар, оженивши ся з своячкою. Але Русь тоді стояла в таких тісних зносінах з заходом, що можна обійти ся без такого спеціального пояснення. Анна була другою жінкою Генриха; шлюб з нею став ся 1049 чи 1050 р. Переживши чоловіка († 1060), Анна якийсь час жила в монастирі, потім вийшла за муж знову за графа де-Крепі, а по смерті його вернула ся знову до сина — короля Філіпа. Як за життя Генриха, так і по його смерті брала деяку участь в справах, і її підписи стрічаємо на документах разом з підписами Генриха та Філіпа; на однім з документів маємо мабуть її власноручну підпись — кирилицею (Ана рѣина — очевидно *regina*). Останній документ з її підписом маємо з 1075 р., і потім нема про неї ніяких згадок⁷⁰.

---

⁷⁰ Особа сеї руської королеви досить звертала на себе увагу; ще 1825 р. вийшла спеціальна розвідка Лобанова-Ростовского *Récueil des pièces historiques sur la reine Anne ou Agnès* (так вона підписана на актї 1060 р.) *épouse d'Henri I*. Новійшими часами теж не переставали появляти ся статї й замітки, особливо під впливом нової *alliance franco-russe*, але переважно досить побіжні — нпр. в К. Старині 1884, VII (замітка до портрета); С. Сыромятниковъ

Угорські джерела кажуть, що батько короля Андрія, свояк св. Стефана, Володислав Лисий мав жінку з Русі (uxorem de Ruthenia dicitur acceperisse), і його сини Андрій і Левента, втікши з Угорщини в часі смерті Стефана († 1038), якийсь час перебували на Русі: з початку удали ся до Чехів, потім до свого свояка польського в. князя Мечислава, звідти на Волинь (ad regem Lodomeriae), та той їх не прийняв, і вони були пішли «до Куманів» (!), але дізнавши тут лиха, подали ся «на Русь» (ad Rusciam), і тут перебували, доки угорська старшина не покликала Андрія на королівство (1046 р.). Чи під час свого побуту на Русі, чи вже ставши королем, — Андрій теж оженив ся з донькою «руського князя», близше невідомого⁷¹.

Русская княжна на французском престолѣ Новое время 1893, і нова замітка тамже в 1900; в Историческому Вѣстнику 1894, I — статя Тімірязева «Французская королева Анна Ярославна»; в Вѣстнику иностранныхъ литературъ 1894, II — «Дочь Ярослава Мудраго, Французская королева»; Caix de Saint-Aymour — Anne de Russie (Revue Hebdomadaire, потім у збірнику Mélanges pour servir à l'histoire des pays qui forment aujourd'hui le dép. de l'Oise, 1895); Henri Buteau — La princesse Anne (Nouvelle Revue т. 75); A. Thomas Essais de philologie française, Paris 1898 — статя про ту кириличну підпись Анни (автор читає її як Ана реіна; Воротниковъ Анна Ярославна королева Франції, 1901 (драма, з історичним вступцем).

⁷¹ Так згідно оповідають угорські компіляції XIV–XV в. —

Русько-візантійські відносини

Для русько-візантійських відносин маємо також тільки уривкові відомости, з котрих годі довідатись щось докладнїйше.

Від часів Володимирового шлюбу не маємо нїякої звістки: чи натяку, щоб добрі, союзні відносини між обома державами мали порватись чи попусувати ся за його житя; теж було і по смерти Володимира; візантійські хронїсти, оповїдаючи про похід 1043 р., досить виразно говорять, що за

перерїбки старої угорської хронїки, що не заховала ся в первїсній формї — *Chronicon Budense* (ed. Podhradczky р. 90, 102, 107), *Marci Chronica* (ed. Toldy с. 47, 49, 50), Туроц — вид. Швандтнера гл. 39 і 48. Симон Кеца (XIII в.) знає тільки, що Андрій і Левента удавали ся на Русь, але не були прийнятї а *duce Lodomerie* з огляду на їх ворога — угорського короля Петра, а про їх матїр і т. и. нїчого не знає (с. 113–114, ed. Endlicher). Про відносини сих джерел див. *Marczali Ungarns Geschichts-quellen im Zeitalter der Arpaden* с. 39 і далї, *Kaindl Studien zu den Tingrarischen Geschichtsquellen*, VII–XI (*Archiv für öster. Geschichte* т. 85 і 88). Імени Андреївої жінки анї її батька сї джерела не подають. *Vonfinius Regum ungaricarum decades* (1581) р. 199 зве її Агмундою, а з легкої руки Прая (*Dissertationes historico-criticae* р. 130) пішло, що вона була донька Ярослава й на Русі звала ся Анастасія — Карамзїн II с. 19, Соловійов I с. 208, і ще новїйше — нпр. у Грота *Мадьяры и Славяне въ прошломъ* (1893) с. 16.

Володимира і пізнійше до сього походу не було розмиря з Русію⁷². Руські купці далі перебували в Царгороді більшими ватагами, як згадує Скіліца, руські полки далі постійно служили в візангійським війську, фігуруючи в рїжних кампанїях, а крім того Візантія користала при нагоді із спеціальної помочи руських князїв. Скіліца оповідає, що в війні Візантії з кримськими Хозарами 1016 р., коли знищено сї останки Хозарської держави, Грекам помагав «брат Володимира Σφέγγος»⁷³ Судячи по докладній даті (початок 1016 р.), се було вже по смерти Володимира; чи був то дійсно якийсь Володимирів свояк, не знати (певно, що не брат, але звістки Скіліци про руську династию взагалі недокладні). Саме імя сього Володимирового брата досить близько нагадує Сьвятополка, і в тім нема нічого неможливого, що він міг тоді дійсно помагати Візантії (се ж було ще перед початком його боротьби з Ярославом). Потім ми маємо у Тігмара звістку про якесь посольство з Київа до Візантії в осени 1018 р. Тігмар се оповідає про Болеслава, що він з Київа «послав до сусїдньої Греції послів, обіщюючи імператору все добре,

---

⁷² Особливо Псель с. 144, пор. Скіліци е. 551 (як низше).

⁷³ Cedreni II, 464.

коли він схоче бути йому приятелем, а ні— то буде йому сильним ворогом»⁷⁴; але правдоподібно, се було посольство не так Болеслава як Свѣтополка, може викликане якимись, нам незвідними зносінами з Візантією Ярослава. Далі в 20-х роках (1023-4) маємо звістку у тогож Скіліці про якогось руського ватажка, котрого він зве: «Χρυσόχειρ (Золоторукий), свояк небіжчика Володимира». Сей ватажок з 800 мужа прийшов був до Царгорода, ніби хотячи вступити в візантійську службу, але коли імператор казав йому наперед розброїтись, він не схотів і поплав далі; побив візантійську сторожу в Дарданелях, що не давала йому вийти на берег, і дістав ся до Лемна, але тут візантійські генерали підступом вирізали його полк⁷⁵.

Сї уривкові звістки у всякім разі цікаві, бо показують, як живі були зносини між Русію й Візантією в першій половині XI в. Серед сих відносин наступив конфлікт 1043 р. Причини його не зовсім ясні. Ми маємо про сю війну оповідання трох сучасників: Пселя, Аталіюти і Скіліці; вони згадують і про мотиви сеї війни, але від тих згадок сї мотиви не стають нам ясними. Псель каже, що

---

⁷⁴ VIII. 16.

⁷⁵ Cedreni II. 478-9.

Русинів, давніх ворогів Греків, здержував тільки страх перед імп. Василем, і по його смерті (1025) вони задумали відновити свої напади на Візантію, але його наступники показали досить сильними і для них страшними, аж нездарне правління імп. Михаїла Пафлагонянина заохотило їх до війни; нім вони одначе зібрали ся до війни, на престолі засїв уже Константин Мономах, і вони лише, аби не пропали ті приготування, розпочали з ним війну. Розумієть ся, се тільки нездалі міркування. Важнійше оповідання Скіліци, що причиною була якась бійка в Царгороді з руськими купцями, де одного купця забито. Се само по собі дуже правдоподібна річ і могла бути безпосереднім поводом війни, але судячи по великим заходам до походу і по неохоті Ярослава до згоди, тяжко припустити, що похід мав на меті тільки сатисфакцію за убитого купця. Найправдоподібнішим здаєть ся міні, що Ярослав хотів сильно настрашити Візантію і вимогти особливі привилеї для руської торгівлі, подібно як ми бачили се в 1-ій половині X в.⁷⁶

Зібрані були руські полки і прибрані варязькі. Скіліца, очевидно побільшуючи, рахує всього

---

⁷⁶ Про наші джерела що до сеї війни і деякі суперечности див. прим. 3.

руського війська аж на 100 тис.; правдоподібніше число знаходимо у Аталіюти — 400 човнів, значить коло 20 тисяч мужа. Безперечно в усякім разі, що похід був сильний. Головний провід Ярослав віддав сину Володимиру, а властиву управу мав Вишата, оден з визначніших київських бояр. Військо посаджено на кораблі, і руська фльота рушила просто на Царгород. Руське джерело каже, що ініціаторами такого сміливого руху на самий Царгород були Варяги, тим часом як Русь радила Володимиру вийти на берег близше, коло Дунаю, значить — пустошити придунайські землі.

Як то бувало звичайно з руськими походами, і сей вибрав ся зовсім несподівано та захопив Візантію неприготованою. Потайки прокрали ся руські кораблі в царгородську протоку й стали в сусідстві Царгорода, а імператор не мав під рукою ніякої фльоти, Він посилав до Руси, взиваючи їх до згоди й обіцяючи сатисфакцію, але Русини не хотіли згоди й зажадали на глум неможливої контрибуції: в однім джерелі — до 1000 статерів на човно, в другому ще по більше — по 3 літри (фунти) золота на вояка. Імператор мусів ладити ся до війни; зібравши що міг кораблів, він виїхав сам з ескадрою і стрів руську фльоту недалеко Боспорської протоки; та стояла спокійно в порті, чекаючи нападу. Щоб зачепити її, імператор вислав кілька трієр з «штучним огнем». Сей огонь наробив

такої шкоди руським кораблям, що вони після сього не відважили ся стати до бою з грецькою ескадрою, подали ся назад, але дуже нещасливо — спіткала їх буря, дуже багато кораблів пропало, а тим часом над берег насypіло сухопутне грецьке військо і звідси почало нищити Русь. Скіліца каже, що нарахували 15 тис. трупів на побережу. Після сеї невдачі Русь помандрувада до дому морем і суходолом, бо кораблів зістало ся за мало в порівнянню з військом. За кораблями наздогін пішла грецька ескадра з 24 кораблів; вона напала на руську флоту, але та перемогла і грецьку ескадру знищено зовсім; після сього руські кораблі з Володимиром вернули ся, видно, до дому щасливо. Натомість гірка доля спіткала сухопутне військо. Руська літопись рахує його на 6000; проводу взяв Вишата: літопись каже, що ніхто з бояр не хотів узяти проводу над ними, видко — становище їх було дуже небезпечне, тоді пішов Вишата, не хочючи лишити його без проводу: «аще живъ буду, то с ними, аще ли погибну — с дружиною». Дійсно, се військо перестрів недалеко Варни намістник подунайської області Катакальон Вест і распудив їх. Богато невільників (по Скіліці 800), разом з Вишатою відіслано до Царгорода, і багато з них осліплено по тодішній візантійській моді.

Так закінчив ся сей останній руський похід на Царгород. По словам літописи, русько-візантійські

відносини упорядкувались три роки після походу — «миру бувшу», але на жаль про умови й обставини цієї згоди не знаємо нічого окрім того, що руських невільників пущено на Русь. Кілька років пізніше (не пізніше 1052 р.) ці відносини зміцнені були шлюбом: за Всеволода Ярославича висватано візантійську царівну⁷⁷. Мусіла то буга якась дівчина з родини Константина Мономаха, і по його імені старший її син названий був Мономахом, але ближших подробиць про неї ніяких не маємо.

Внутрішні справи Ярослава

У внутрішній політиці, як бачили ми, політична система Руської держави далі операла ся на династичній основі, тепер відсвіженій, бо на місце родини Володимировичів по всіх землях, окрім Полоцька, посаджено синів Ярослава. Дружинна верства, де сильні домішки чужі, варязькі, значно ще неутралізували льокальні елементи, далі розтекала ся по цілій Руській державі, в'язучи її свідомістю своєї одности. Як далі, київське право і законодавство впливало на право і практику цілого простору держави, відмінюючи місцеве звичайове право, а змагання

---

⁷⁷ Іпат. 113.

коло дальшого розширення нової релігії та візантійської культури зміцняли закладені Володимиром культурні звязки. Взагалі «єдиновластство» Ярослава, що в одніх землях зайняло в сумі коло двадцати літ, а в иньших ще далеко більше, було дальшим, дуже сильним поступом в еволюції внутрішніх звязків, внутрішньої одности земель Руської держави, закладеної Володимиром. Воно і не принесло, не додало до них нічого нового, розвивало тільки попереднє, служило, як я вже сказав, дальшим продовженнем Володимирового князювання, а положеннє наше тепер о стільки ліпше, що з Ярославових часів знаємо ми про внутрішню політику правительства далеко більше й певнїше, як з Володимирових.

Про законодатну діяльність Володимира, ми, пригадаймо, маємо властиво тільки оповіданнє про уставленнє і знесеннє кари смерти за убийства, та непевну церковну уставу. З Ярославом справа стоїть инакше; маємо не лише кілька зовсім певних його законів і розпоряджень, але ще його особа займає спеціальне, виїмкове місце в традиції нашого давнього законодавства, покриваючи собою давнїші і пізнїші стадії його розвою. Руський правний кодекс «Правда руська» від дуже давнього часу — напевно від XIII в., без рїзниці давнїших і новїших частин уважаєть ся «установом», або

«судом» Ярослава (Судь Ярославль Володимиріца), як надписаний він у кодексі Кормчої XIII в.), і в традиції звязуєть ся з переходом Ярослава з Новгороду до Київа: відсилаючи новгородське вїйсько до дому, Ярослав передав їм «Правду», поручаючи їм тримати ся сих законїв: «по сей грамотѣ ходите, яко списахъ вамъ, такоже держите»⁷⁸. Се розумїєть ся, льокальна новгородська традиція, але погляд на Руську Правду як на закони Ярослава ледви чи можна уважати спеціально новгородським. Тут до певної мїри мусїло вплинути становище Ярослава як патріярха нової княжої династїї і останнього «єдиновластьця» Руської держави, подїбно як практика «за великого князя Витовта» була протягом вїкїв виходною точкою для реглядентацїї всяких вїдносин в. кн. Литовського. Але окрім того мусимо прийняти, що Ярослав таки дїйсно зазначив себе в сферї нормовання державних вїдносин і звичайового права чимсь особливим. Воно й зрозумїло, бо Ярослав має уже до роботи з бїльше уставленими державними вїдносинами нїж його батько.

Не запускаючи ся в рїчеву аналізу (на се буде

---

⁷⁸ 1 Новг. с. 84 (другої редакції, старша редакція Новгородської літописи ще не має сього епізоду).

місце далі)⁷⁹, я зазначу тільки, що всі редакції Руської Правди, які маємо, не були офіційними кодифікаціями, а приватними, більше або менше повними збірками правних норм. Найстарша редакція (перші 17 параграфів коротшої Руської Правди, по загально прийнятому поділу) може належати не пізнійше як першій половині Ярославового правління: право, в ній скодифіковане, може бути навіть старше від Ярослава. Друга редакція, чи так звана Руська Правда Ярославичів, зладжена десь в перших роках по смерті Ярослава, містить право часів Ярослава, з деякими змінами його синів — місцями зазначеними, місцями, бути може, не зазначеними. Ми таким чином не маємо кодексу, де б було представлене в чистім виді право Ярослава, завсїди одначе, на підставі сих двох редакцій можна виробити собі певне понятє про право часів Ярослава (головно право карне). Тяжко тільки вказати, що внесено було в се право законодавством чи практикою Ярослава. Ми майже не маємо вказівок в сїм напрямі, знаємо властиво тільки про заведенне ним карі смерті, знесеної

---

⁷⁹ В т. III гл. IV.

його синами⁸⁰. Маємо ще «урок Ярославль» вирникам: таксу, що нормує натуралії, які має право побирати судовий урядник-вирник, і час, протягом котрого він може вимагати виживлення від місцевої людности⁸¹. В декотрих кодексах іменем Ярослава надписуєть ся й иньша, спеціальна такса: поплат осьменникам (міській поліції) при мощенню мостів у Новгороді; дійсно, в тім нема нічого неможливого, що й ся такса належить Ярославу⁸². Правдоподібно і більше аналогічно таке мусіло вже істнувати за часів Ярослава, а мали вони на меті, очевидно, оборону громади від надужитъ княжої дружини, — факт дуже характерний.

Крім сих вповні автентичних документів Ярославової законодатної діяльності маємо ще оден дуже інтересний, але вже зовсім непевний, кажу про т. зв. Церковну уставу Ярослава. Вона має

---

⁸⁰ Карамз. кодекс § 76, пор. § 2.

⁸¹ Академ. кодекс § 42.

⁸² Калачева Предвар. свѣдѣнія с. 129, тут згадано два кодекси — з XIV і XV в., що мають імя Ярослава в титулі сеї такси. В науці приналежність її Ярославу досить принята, хоч більш гіпотетично, як категорично, див. нпр. Хрестоматію В.-Буданова І с. 81, Барсова Географія с. 193, і т. и.

предметом церковний суд, головно в справах моральности і супружних відносинах вірних взагалі; відома вона тільки в пізніх рукописах (найстарша XV в.) і нема про неї ранішніх згадок. Що в теперішнім виді вона не може належати до часів Ярослава, в тім не може бути найменшої непевности; чи була вона простим фальсифікатом, чи опираєть ся на якійсь традиції про Ярославову уставу, чи нарешті мала в основі дійсно якусь Ярославову хартію, пізнійше розширену і змодифіковану, се все ще питання невияснені, бо й сама устава далі близше не аналізована.

Розвій християнства

В розвою християнства і звязаної з ним візантійської християнської культури наша літопись констатує великий поступ за часів Ярослава, завдяки його заходам; а писала ся вона тоді, коли память про князюванне Ярослава була ще сьвіжа на Руси. «За Ярослава віра християнська почала плодитись і ширити ся», каже літопись⁸³, і зазначає два моменти, що вплинули на її дальший розвій. Оден — се початок монашого житя: «почали множити ся чорноризці, і почали істнувати

---

⁸³ Пат. с. 106.

монастирі». То був і в Візантії час особливого розвою монашества, коли воно в очах суспільности являлось, щоб так сказати, нормальною формою християнського життя, тим часом як світське жите уважалось тільки нездарною імітацією правдивого християнського життя. Тож розповсюдненне й на Русі монашества, на тодішній погляд, мало бути невідмінною умовою доброго розвою християнства. По словам літописи, Ярослав мав особливе замилованне до монахів («излиха бѣ любяче черноризьци»), і за його часів почали засновувати ся монастирі; се потверджує й Іларіон в своїм образі християнського життя на Русі («монастыреве на горахъ сташа»), і Нестор (в Житії Теодосія), але докладніших відомостей про сі монастирі не маємо, окрім монастирів св. Георгія і св. Ірини, поставлених в Києві, в сусідстві митрополії, в честь християнських патронів Ярослава і його жінки. Монастирі сі одначе не мали важного значіння. За те на останні роки Ярослава припадають початки (тоді ще не показні) славного пізнійше київського Печерського монастиря.

Монастирі. Освіта

Другий момент, зазначений літописею, се заходи Ярослава коло розповсюднення книжної осьвіги і книжности. По її словам, Ярослав

«книгамъ придежа», читав книжки днями й ночами, і заходив ся коло помноження книжок: він зберав «писців», по теперішньому — літератів, і поручав їм перекладати книги з грецького на славянське і попросту списувати (Русь багато черпала з готового запасу полуднево-славянських перекладів). Велику, по тодішньому, бібліотеку спорядив Ярослав при збудованій ним Софійській катедрі («многы книги списавъ положи въ церкви св. Софьи»). Поруч з тим Ярослав міг далі вести заходи Володимира коло розповсюдження книжної оśвїти. Досить авторитетна звістка літописних компіляцій⁸⁴ оповідає під 1030 р., що Ярослав, приїхавши в Новгород, зібрав з поміж дітей старост і сьвящеників триста душ і звелїв їх учити «книгам»; лишаючи на боці подану тут цифру зібраних дітей, що до самого факту ледви чи можуть бути які непевности. Розумієть ся, подібні заходи мусїли мати місце й по иньших краях. Літописець високо цїнить сї заходи Ярослава коло книжности й оśвїти. Він порівнює діяльність його з діяльністю батька і Володимиру признає заслугу початків — христїанїзації Руси, а довершення її — Ярославу: «як то буває, що оден з'оре землю, другі засїють, а иньші пожнуть і їдять богаті овочі, так і тут: батько

---

⁸⁴ 1 Соф. с. 186, Нікон. I. с. 79, Твер. в. 146.

Ярослава з'орав і зробив землю м'якою — просвітивши хрестом, а Ярослав, Володимирів син засіяв книжними словами серця вірних, а ми пожинаємо, користаючи з книжної науки»⁸⁵.

Далі будовано церкви, заходилися коло помноження духовних. Літопись підносить, що Ярослав «ставив церкви по містах і рїжних місцевостях (по градомъ и по мѣстомъ), придїляв сьвященників і забезпечав їх із своїх доходів (дая имѣнїя своего урокъ), поручав їм поучати людей (в християнствї) та частїйше відправляти службу; і множились сьвященники, і число християн». З другого боку маємо маленьку подробицю репресій проти репрезентантів старої релїгїї — волхвів, правда — в звязку з замішаннями, що повстали через них, в Суздальській волости (1024); волхви вказували на певних старих людей, що мовляв «держать гобино» (урожай), і забивали тих людей; Ярослав, довідавши ся про се, приїхав до Суздаля й казав арештувати тих волхвів, позасилав або покарав смертю, а людей мав поучувати, що неврожай або хоробу посилає Бог за гріхи людські, а люде того насилати не можуть»⁸⁶.

---

⁸⁵ Пат. с. 107.

⁸⁶ Пат. с. 103.

Число катедр мабуť було помножено; з певністю можемо вказати тільки на одну — в новозбудованім чи відновленім Юриєві на Поросю. Я вже згадував про здогад, що київська митрополія була заснована теж за Ярослава, але сей здогад не має під собою ґрунту⁸⁷. Інтересним фактом в історії сїєї митрополії натомість було поставленне з волі Ярослава митрополитом Русина Іларіона собором єпископів у Київі⁸⁸. Се сталось 1051 р., коли політичні відносини з Візантією були вже полагождені; але поставлення довершено, очевидно, без порозуміння з патріархатом. Звичайно в сїм факті бачуть змагання до незалежности руської церкви; щось певне сказати в сій справі не можна, бо маємо тільки голу звістку, про відносини патріархату до сїєї справи не знаємо, а головно — що до нового поставлення митрополита, по Іларіонї, Ярослав не дожив, і ми не можемо судити, чи се він зробив як виїмок, чи хотїв зробити з того практику на пізнійше. Взагалї в давній Руси не бачимо якогось такого загальнійшого змагання: боротьби за автономію церкви не видно, але заперечити сїєї тенденції у

---

⁸⁷ Див. т. I с. 461.

⁸⁸ Іпат. 109.

Ярослава також не маємо права, хоч зовсім можливі й інші об'яснення сього факту: нпр. що Ярослав хотів мати руських митрополитів, а не Греків, і своїм радикальним кроком хотів зробити пресію на патріархат, або що йому важна була як раз особа Іларіона, його надворного сьвященика і незвичайно осьвіченого чоловіка, що цілою головою стоїть вище взагалі над рівнем давнього руського письменства. Головно ж, що занадто мало знаємо про обставини сього факту.

З християнством далі йшов в парі вплив візантійської культури. Вище згадувало ся про заходи Ярослава коло розповсюдження осьвіти; тепер ще згадати треба про візантійську шкуку.

Ярослав, видко, любив будувати. Скоро лише опанував Київ, забрав ся до будови нової церкви св. Софії, на місце тієї, що згоріла попереднього року⁸⁹. Та різні політичні клопоти відвернули його увагу від сеї справи на довший час, і вже по заспокоєнню Руської держави розпочав він на ширшу міру свої грандіозні, як на той час, і розкішні будови в Києві. Для того занято було під місто великий простір поля, де була битва з Печенігами 1036 р. Тут Ярослав поставив «Золоті ворота» з церквою Благовіщення над брамою,

---

⁸⁹ 1 Новг. с. 89.

патрональні монастирі св. Георгія і св. Ірини, і головню — нову, катедральну церкву св. Софії; очевидно, він, ішов тут за прикладом головню окраси Царгорода юстиніанової св. Софії, хоч плян і стиль київської зовсім инакший від царгородської св. Софії. Се мав, очевидно, бути взірець краси і роскоші грецької штуки, призначений на те, аби піддержати славу Київва як соперника Царгорода (*aemula sceptri Constantinopolitani*, як називає його архієпископ бременський Адам). Київська Софія справді зісталась роскошною памятною тодішнюої грецької штуки, одною з найбільш важних в сім роді. Церкву в середині богато декоровано мозаїкою, «иконами многоцѣнными, и златомъ, и сребромъ, и сосуды церковными». В Новгороді Ярослав теж поставив нову катедру св. Софії, на місце давнїйшої, що також згоріла, не так роскошну як в Києві, але славно в історії Новгороду як його палядіум.

Будівництво. Монета

Як про одну з подробиць візантійських культурних впливів я згадував про монету Володимира. Золотої монети після нього на Русі вже не звісно, срібну маємо з імененем Георгія (Ярослава) і ще з кількома суперечними написями: одні читають на декотрих Свѣятополка, а на других

Георгія-Ярослава, інші відчитують Петра і Дмитрія, інші признають неясними. Монети, звичайно признавані Свѣтополковими, дуже подібні до Вододимирових — мають потрет князя на троні, з другого боку туж геральдичну фігуру, але змодифіковану; напись відчитують (але з великими натяганнями) «Стополкъ на столѢ, а се его серебро». Монети Юрія-Ярослава, ті що на певно йому належать, визначають ся делікатною роботою і мають образ св. Георгія з грецькою написю: Γεωργίου(ς), з другого боку — геральдичний знак з написю — Ярославле сѣребро, і на рамці: оцпу (се т. зв. III тип Ярославових монет)⁹⁰.

Отсе й було б все важнійше, що ми знаємо з часів Ярослава. Для князювання, що тягло ся без

---

⁹⁰ Се класифікація Толстого. Два інші. типи по сій класифікації заступають — перший одинока монета з Ніжинського скарбу, на котрій дійсно скорше можна прочитати Петрос, ніж Γεуιος = Георгій), як читають інші, другий — пять монет Ніжинського скарбу, кількох різних типів (на декотрих із них д. Петров читає Дмитрія, але з неменьшими натяганнями як Толстой Георгія). Рисунки сих двох типів подібні до Свѣтополкових: змодифікованин геральдичний знак і фігура князя. Контroversії що до імен див. в рефераті проф. Петрова О монетах вел. князя Изяслава Ярославича (за такі уважає проф. Петров монети, на котрих читає імя Дмитрія) — в Трудах IX археол. съѣзда т. I (там вказана й иньша література).

малого 40 років (рахуючи від смерти Володимира), що було останнім «єдиновлаством» на Русі: і полишило справді важні сліди в життю східно-слов'янських земель, се, безперечно, не багато. Сама фігура Ярослава виступає досить слабо; індивідуальних прикмет його в нашій традиції ми не маємо майже зовсім. Очевидно, в його особі, в характері не було прикмет визначних, незвичайних, що могло б зворушити фантазію сучасників, відбити ся в пам'яті суспільности і викликати перекази, легенди, анекдоти, як то було з Володимиром. Воно й зрозуміло, що зручний, обережний політик, любитель книжного почитання і монашого життя — Ярослав і не мав чим заінтересувати суспільність, хоч був далеко більш позитивною фігурою, як його брат — авантюрист Мстислав, осьпіваний Баяном. Хоч маємо перекази й пісні, зв'язані з різними епізодами Ярославового князювання (з боротьби його з Св'ятополком, потім з Мстиславом), але в них його фігура стоїть на боці, майже незачеплена легендою, і не визначається ніяким виразним характером. Книжна, духовна традиція (Іларіон, Нестор, літопись, т. зв. Яков) має для нього велике поважання, як для опікуна церкви, «христоролюбивого князя», прихильника монашества й освіти, величає його заслуги на с'їм полі, хвалить його христ'янські чесноти (мужь правьдєнь и тихь, ходяй въ заповѣдѣхъ божиихь), як характеризує

його Нестор), але й тут ми не бачимо живого чоловіка, живих прикмет.

Смерть Ярослава

Умер Ярослав, правдоподібно, 20 лютого 1054 р.⁹¹, старим вже чоловіком. Літопись каже навить,

---

⁹¹ Дата смерти Ярослава має непевности. Всі верзії найдавнішої літописи — північна і полуднева і 1 Новг. смерть його мають під 1054 р.: «в суботу 1 (недѣли — Іпат. код. і 1 Новг.) поста св. Феодора» (Хл. і Пог. не мають «св. Феодора»). Та тут на сам перед повстає питанне, чи се записано під 1054 р. тому, що се діялось при самім кінці 1053 і звязано з подіями 1054 р., як се бачимо в північній верзії (Ізяслав у Києві, прихід Половців на Русь); чи се діялось дійсно при кінці мартовського 1054 р., отже в січневім 1055 р., і тому, як бачимо в полудн. верзії і в Новг., прихід Ізяслава до Києва уже стоїть під 1055 р. Але в січневім 1055 році та перша субота посту припадає на 4/III, значить не була при кінці, а на початку року, й відділення смерти Ярослава від прихода Ізяслава стає абсурдом (бо звістка розпочинаєть ся не хоробою — се б ще увійшло, а смертию Ярослава; «престави ся князь руский Ярославъ»). Значить відділення Ізяславового приходу від смерти Ярослава під 1055 рік було вже нездалою поправкою початкового датовання, коли смерть Ярослава й прихід Ізяслава стояли під тим самим роком. Північна верзія, де маємо сі події під одним роком, промовляла б за тим, що се був наш 1054 р. (кінець 1053 мартового і початок 1054), і се як раз потверджує дописка полудневої верзії, де до вище поданого означення в усіх її кодексах, а також і в компіляціях

що він умер на 76-м році⁹². Смерть не застала його несподівано, як Володимира, і він мав час розпорядити своєю державою. Двох старших синів

Воскр., Никон, додано ще: «мѣсяца февраля въ 20». 1054 р. субота першого тижня посту, присвячена св. Федору Тіроку, була 19 лютого; сю малу ріжницю можна б погодити припустивши, що Ярослав умер з суботи на неділю, і означенне: «в суботу февраля 20» стало ся наслідком сполучення двох ріжних означень. Наші літописи не мають звичаю викомбінувати дати з календарів, і дата 20/II, правдоподібно, не пізнійша комбінація, а сучасна записка.

Як бачимо, ріжні комбінації приводять нас таки до 1054 р. (Про се ще спеціальна статя пок. Кунїка: Извѣстны ли намъ годъ и день смерти в. кн. Ярослава Владимірова? Спб., 1896 — автор одначе уважає справою неясною, чи був то рік 1054 чи 1055).

⁹² З числа літ Ярослава, поданих літописю, виходило б, що він уродив ся 979 р. Літопись зве його сином Рогніди, але не був він старший, бо перед ним був Ізяслав; се б відсувало, як бачимо, похід Володимира на Полоцьк і шлюб в Рогнідю аж на 976-7 рр. По літописи воно виглядалоб мов би за рано; хоч з другого боку, літописний рахунок Ярославових літ може й певнійший від хронологічної перспективи Найд. літописи в оповіданню про події 970-х рр. На иньшому місці літопись дає инакший рахунок: каже, що Ярослав засїв у Києві (1017 року) маючи 28-ий рік; аде в Сказанію се читаєть ся инакше: «бѣ же тогда Ярославъ Новгородѣ лѣтъ 28», що значило б, що він у Новгороді просидїв перед тим 27 літ, себ то був там від 990 р., і се зовсім правдоподібно.

його вже не було на сьвіті. З живих він найбільше любив Всеволода, але по пережитих розрухах по смерті Володимира не відважився йому передати Київ; літопись, ще раз, з нагоди смерті Всеволода, згадуючи про особливі симпатії до нього Ярослава, кладе в уста Ярослава бажання, щоб Всеволоду прийшлося бути князем в Києві, але законною дорогою («с правдою»), не насильством⁹³. Київ передав Ярослав найстаршому з живих синів — Ізяславу, що вже перед тим мав Новгород і Турово — пинську волость, і заховав їх на далі⁹⁴. Разом з Києвом Ізяслав дістав і Деревську землю: вперше тепер вона увійшла в одну волость з полянською Київщиною і вже ніколи не відділялась. Подібно сталося і з Псковом, що становить від Ярославового поділу одну волость з Новгородом і, певно, разом з ним відданий був Ізяславу. Другий син Ярослава, Святослав, що сидів перед тим на

---

⁹³ Іпат. с. 151.

⁹⁴ Про Новгород маємо сучасну звістку в записці новгородського Остромирового євангелія (див. вище); що до Турова, то його бачимо потім в руках Ізяславової родини, в ролі «київської волости» (Іпат... с. 222), і се, разом з аргументом а silentio промовляє за тим, що Туров належав Ізяславу і по смерті Ярослава.

Волини, дістав Чернигів з більшою частию Сіверщини і ще, певно, землі Радимичів і Вятичів, що від тепер становлять одну волость з Сіверщиною, та Тмутороканську волость. Полудневу частину Сіверщини натомість відділено: як осібну волость, з столицею в Переяславі, дістав її улюблений син Ярослава Всеволод. З двох молодших синів Ігор дістав Волинь, Вячеслав Смоленськ. Як поділено иньші землі, не каже Найдавніша літопись; але зовсім правдоподібну звістку дає пізнійша новгородська літопись⁹⁵; вона каже, що Святослав дістав окрім вичислених земель ще Муромську волость, а Всеволод «Ростов, Суздаль, Білоозеро, Поволже». Дійсно сі землі бачимо в руках потомків Святослава і Всеволода. Всеволод, діставши тільки незначну тоді Переяславську волость на полудні, мусів відповідно до далеко значнійших уділів старших братів дістати значні додатки де инде.

Окрім того літописи не згадують ще про уділ потомства Володимира, бувшого новгородського князя. Одинокий звістний нам син Володимира Ростислав був в момент смерти Ярослава вже мабуть не малий і дід не міг би його лишити без

---

⁹⁵ Друга редакція 1 Новгородської літописи с. 66, пор. тамже с. 438, Твер. с. 15, Аврамки с. 313.

уділу. Ростиславові сини дістали пізнійше «Червенські городи» — Галичину, і се, по всякій правдоподібності, був уділ Ростислава⁹⁶.

Поховали Ярослава в новій Софійській катедрі — найславнішій пам'ятці, яку він лишив по собі. Марморяний саркофаг, знайдений в фундаментах катедри, що тепер зветь ся гробом Ярослава, може дійсно бути його гробом; але окрім Ярослава багато й інших князів ховано там, і ніяких спеціальних вказівок на Ярослава він не дає. Се досить високий, з похилою накривкою гріб, з білого мармору, орнаментований низько різбленими фігурами на мотиви давньої християнської штики (хрести, риби, виноградні лози).

II. Розклад Руської держави в XI–XII в.

Ярославів заповіт

По смерти Ярослава землі Київської держави (порахувавши сюди і Полоцьк) зістали ся поділені

---

⁹⁶ Про се і про долю волинської волости (сі справи пов'язані між собою) див. більше в моїй Історії Київщини с. 63–4.

на сім паїв. Три більші і майже рівнорядні з собою, тільки не компактні володіння — трох старших Ярославичів: Київ з Туровим і Новгород із Псковом — Ізяслава; Чернігів з Муромом і Тмуторокань — Святослава; Переяслав і Ростов з Білоозером — Всеволода. Чотири менші: двох молодших Ярославичів — Волинь і Смоленськ; Ростислава — правдоп. Галичина і Всеславів — Полоцьк. З того п'ять володарів були рідні брати, інші два — їх близькі свояки. Окрім того могли подекуди заховати ся тубильні князі з поза династії Володимира, як се знаємо на певно про Вятичів, що там такі були.

Літопись кладе в уста Ярослава на смертельнім ложі таку інструкцію синам: старший син Ізяслав має заступити місце батька в політичній системі Руської держави; інші Ярославичі мають слухати його як би батька, а він з свого боку має пильнувати справедливости в відносинах князів: «аще кто хоцеть обидити своего брата, но ты (Ізяслав) помогай его обидять», брати мають жити «в любви», задовольнитись своєю пайкою: «не приступати предъла братня, ни сгонити», і батько для ліпшого переконання пригадує їм, що вони ж прецінь брати від одного батька і одної матери (не як Володимировичі). Се поученне дуже відповідає політичним ідеалам сучасної суспільности, отже могло бути вложено в уста Ярослава кожним

сучасним книжником; але з другого боку не можна в нїм вказати нічого, щоб противилось становищу чи бажанням Ярослава. І Ярослав і сучасна суспільність однаково не могли вказати князям до уставлення згідних відносин иньшого мотиву окрім родинних звязків, після того як династичний звязок положено в основу державної системи. Державна ідея була занадто слаба, і коли в тій самій науці Ярослава знаходимо ми згадку про потребу згоди між князями з огляду на долю держави, то й тут вихідною точкою служать особисті інтереси самих князїв: «коли ви будете жити в любови, Бог буде в вас і дасть вам побїду над ворогами, і житимете в згоді; а як будете жити ненавистно, в суперечках, то й самі загинете, і затратите землю ваших батьків і дїдів, що вони здобули великою працею»⁹⁷.

Живїйша солїдарність інтересів князїв кінчила ся тамже, де кінчали ся родинні звязки. Тому наука й відкликуєть ся до сих родинних звязків. Але вони не вічні. Вже Ярославове поученне говорить тільки про братів і поминає дальшого свояка — полоцького князя, поминає братанича Володимира. Але щож буде, коли взагалї місто «синів одного батька і матери» заступлять брати стрієчні, далї брати в других і третїх? Полїтична наука Ярослава

---

⁹⁷ Іпат. с. 113.

чи літописця мовчить про се, вона безрадна. Правда, жите висуне нові мотиви: ідею княжого рода, династії; на місце «братів від одного батька і матери» виступлять «внуки одного діда»; вирине ідея «отчини» цілого княжого рода, на котру він має виключне право і в своїх інтересах мусить пильнувати його цілости. Але сі звязки будуть ще слабші, розумієть ся, ніж братство від одного батька і матери руських князів.

Розклад держави

Та поки ще «отчина», здобута «великим трудом дідів і батьків», стане спільною, ідеальною власністю цілого роду, вона довго ще буде предметом змагань поодиноких князів до «єдиновластства», до сполучення її цілої в одних руках. На очах історії, за сьвіжої памяти династії, двічі вже мало се місце, що розділені землі Київської держави злучали ся в руках одного князя. Сей прецедент надавав охоту все до нових проб, і вони робили ся, й осягали певні результати, тільки все з довгими перервами і все в меньш повній формі здійсняли ся сі проби єдиновластства. Володимир зібрав землі Київської держави протягом семи літ від смерти свого батька і володів ними протягом тридцяти пяти літ. У Ярослава минуло двадцять два роки від смерти батька, поки

він став «єдиновластцем», але Полоцьк і далі зістався по за землями Ярослава, і він його до смерти не встиг прилучити до своїх володінь, над котрими в цілості князував сімнадцять літ. Двадцять чотири роки по смерти Ярослава його син Всеволод «перея всю власть Рускую»⁹⁸, але крім Полоцька йому неналежали Волинь і Туров, Муром і Тмутаракань, а його панованне над сею сполученою державою, над зібраними землями було дуже непевне, хистке, хоч і протягнуло ся п'ятнадцять літ. Його син Мономах не міг задержати вже в своїх руках великої Чернигівської волости, а хоч здобув Туров, Минск і Волинь (але без Галичини), то останній важний здобуток — прилученне волини стало ся тільки сім літ перед його смертю, двадцять п'ять літ від смерти його батька. Мономахович Мстислав був останнім на сім полі, здобувши на короткий час Полоцьк і Курськ; але він не володів і половиною земель держави Св. Володимира, та й князував над ними лише кілька років.

Отже тенденція збирання в одно земель Руської держави, концентрична енергія давала себе знати — робила виразно ще більш як столітє від смерти Володимира, але виразно ж таки ослаблювала ся і сходила до зера. Інтересно було б

---

⁹⁸ Пат. с. 143.

вказати ті перешкоди, що ослабляли сю енергію, приглушали її.

Перша, елементарна причина — розмноженне княжої династії. З родини Свѣтослава зацілів тільки один Володимир, з Володимирової пішло вже дві династії: Ярослава й Ізяслава, з Ярославової лишило ся аж п'ять! Розумієть ся, турецький спосіб, практикований сьвятополком, по часті й Володимиром (розумію убийство Ярополка), міг би зарадити сьому розмноженню, але міняли ся погляди й вимоги суспільности. Після проклонів на голову Каїна — Свѣтополка і канонізації його братів протягом цїлих віків між князями Володимирової династії не знаходило ся охочого повторити Свѣтополкову різню ⁹⁹. Правда, траплялось і далі не одному князю наложити головою в боротьбі, але в бою; трапляло ся, що князїв вигоняли, брали в неволю, держали в'язнями, але не різали їх як баранів, і в результаті вже при кінці XI в. можна нарахувати кілька десятків князїв з династії Володимира В., і число їх росте далі неуханно.

Се була чисто зверхня, фізична перешкода,

---

⁹⁹ Подібний експеримент, ще більш рішучий, зробив над своїми свояками тільки Олег рязанський в 1218 р., скликавши і зарізавши разом шість своїх свояків і багато їх бояр.

але була й більше глибока, внутрішня — у впливі самих земель, у відносинах їх до князів. Століте перед тим земля могла спокійно дивитись на те як їх князя з київської династії ріже иньший князь з тієї ж династії, або навпаки. Звязки земель з Київською державою були зовсім механічні, поверховні. Земля жила тоді «своїм житем», і його не відбирали сі переміни в династії; землі ще мали попри неї своїх питомених князів, або що найменше — свою повну автономію. Але століте минуло не дурно, звязки зміцнились тай поглибулись; зубці державної машини князівсько-дружинного режіму все глибоше й глибоше заходили у внутрішній склад земель. Землям все труднійше було лишати ся пасивним сьвідком державних перемін — вони брали вже їх за живе. Але втягнені близше в систему державних відносин, вони попробували не тільки приладити ся до них, але й приладити їх відповідно до своїх інтересів. І сі змагання земель, чи властиво тих земських верств, що тримали в своїх руках провід в землі, стрічались із змаганнями самих князів. Князі, в міру того, як династія розросталась, на уділи дробились, як княжі скарби пустіли, в своїх безконечних «которах» все меньше могли опиратись на самій своїй дружині або спроваджених зза моря ватагах Варягів; ті дружини ставали все менші, а коштовних варязьких ватаг

приходилось і зовсім зректи ся. Князі мусіли шукати опори в самій своїй землі, запобігати її симпатій, щоб втягнути в круг своїх інтересів, і для того готові були приладити ся до вимог, до бажань самої землі, чи там її впливових, міродайних сфер і елементів.

Змагання земель

І от сі змагання землі, стрічаючись з княжими, приходять до компромісу земської автономії з новою династією, з князівсько-дружинним устроєм — компромісу, що довго, а часом і на все лишав ся не сформулованим, але не вважаючи на те відчував ся обома сторонами й впливав на їх обопільні відносини. Князівсько-дружинний устрій льокалізуєть ся, з династії Володимира В. витворюєть ся ряд місцевих, «земських» династій, що тримають ся в своїх землях не силою і страхом київського кулака, а звязані повними внутрішніми звязками, симпатіями з своєю землею, операють ся на місцеві елементи, а ті уважають сю династію за свою питоменну і готові стати в її обороні. Історія полоцьких князів, історія відокремлення Турово-пинської землі від Київа дають дуже релієфні приклади таких внутрішніх звязків князя і землі; але в менш визначних проявах ота солідарність дає себе відчувати майже в кожній

землі, і ся солідарність князя і землі, опір земель мусіли в дуже сильній мірі неутралізувати і неутралізували дійсно змагання князів — спадкоємців київської концентраційної політики, до єдиновластства.

Але ся участь земель в княжих відносинах — то тільки один з проявів розбудженої в сі часи активності землі. Серед розкладу руської державної системи, серед неустанної боротьби князів, в міру того як вони, слабнучи, пробували опертись на силах самої землі, втягнути її в свої політичні справи, земля (властиво все говорю за певні провідні елементи її громади) не тільки починає брати активну участь в заграничній політиці, але й здобуває собі більш або менш впливову ролю в своїй політичній управі. Не скрізь се було однаково, в залежности від спеціальних обставин історичного процесу в кожній з них; в одних громада і її орган-віче приберали більший вплив, в других менший. Декотрі землі, як Новгород, Псков стають в дійсности попросту республіками, в иньших громадський елемент проявляє себе досить слабо — як у Чернігівщині, Галичині; в иньших, як в Київі, він грає дуже важну ролю, хоч перша роля належить князівсько-дружинному елементу. Але загалом взявши два столітя по смерти Ярослава характеризують ся сильним, загальним розвоєм

сього громадського — вічевого елементу, і головню в сих двох явищах: в проявах і повільнім завмиранню концентраційної енергії серед боротьби з змаганнями земель, та в розвою земського (вічевого) елементу і його комбінаціях з князівсько-дружинним — полягає головний зміст політичної історії земель Київської держави, котру ми будемо тепер слїдити аж до повного пережиття й упадку Київа.

Старші Ярославичі і їх спільна діяльність

«Ми же на преднее возвратим ся», кажучи словами літописи — на часи по смерти Ярослава.

Кілька років пройшло тихо. Старші Ярославичі жили «в любови», — та серед сеї любови розширяли свої землі на некористь иньших свояків.

Я говорив вище про тенденцію концентрації та її вплив на княжу політику протягом цілого ряду поколінь. Вона дала себе знати і в перших роках по смерти Ярослава, але в формі дещо відмінній.

Старший Ярославич Ізяслав, очевидно, не мав відповідної енергії й здібностей, щоб узяти на себе ініціативу збирання земель. Взагалі він не потрапив зайняти становища зверхника своїх братів, «в отца мѣсто», яке призначив йому батько. Літописець,

дуже симпатично описуючи смерть Ізяслава, так характеризує його: «він був гарний з себе, великий на зріст, незлобного характеру, ненавидів кривду, любив правду, підступу в нім не було, ані хитрости, він був простий умом і не платив за зло злом»¹⁰⁰. Відкинувши компліменти його християнському характеру, написані під впливом: нещастя, які спігкали Ізяслава перед смертю, і дуже побільшені, ми справді можемо признати, що він був «прост умом». Одначе його менші брати, спеціально — найбільш енергічний між ними Святослав, не відважили ся теж відразу, поки не задокументував він виразно своєї безрадности, виступити проти нього. В результаті бачимо: укладаєть ся спілка трох старших Ярославичів, близьких сусідів (Київ — Чернигів — Переяслав), і заразом найсильніших з поміж князів. Ізяслав полагоджує всякі важніші справи разом: з братами Святославом і Всеволодом, спільно, — навігь там, де справа дотикала ся його самого. Маємо кілька таких спільних учинків: разом брати видають нові закони, разом переводять брата Ігоря з Володимира до Смоленська, увільняють увязненого стрія

---

¹⁰⁰ Пат. с. 142.

Судислава, ходять походом на Торків¹⁰¹. Особливо характеристичне увільнення Судислава: він, очевидно, сидів у в'язненню в Києві і міг претендувати хиба на Псков — волость Ізяслава, отже Ізяслав у сій справі міг зарядити все на власну руку; натомість бачимо, як каже літопись: «Ізяслав і Святослав і Всеволод висадили свого стрія з поруба» — разом і спільно, і літопись нічим не натякає на якесь, бодай першенство Ізяслава в сій і иньших справах.

Спільна діяльність трох братів серед иньших державних справ: була звернена передовсім на розширення своїх земель. 1057 р. вмер Вячеслав Ярославич, князь смоленський, лишивши малого сина Бориса. Старші Ярославичі перевели на його місце, очевидно — силоміць, його старшого брата Ігоря, а Волинь, очевидно, взяли собі¹⁰². Чи

---

¹⁰¹ Руська Правда, Академ. кодекс § 18, Іпат. л. с. 114.

¹⁰² Іпат. с. 114. Про се ширше в моїй Історії Київщини с. 63–4. Я опираю ся головно на тім, що Ігор був старший від Вячеслава (літопись називає його перед Вячеславом під 1054 і 1055 р.), значить Волинь уважала ся ліпшим столом (як і пізнійше бачимо: старший Мстиславич сідає на Волини, меньший у Смоленську). Отже Ігоря переведено до Смоленська не в його інтересах (на се натякає й літописний текст: изъ Володимеря выведше), а се Ярославиці могли зробити хиба на власну користь.

поділили її на разі, не знати; пізнійше бачимо її в руках Ізяслава; може бути, що він дістав її цілу ще 1057 р.

Слідом умер і Ігорь, полишивши двох синів. Ярославичі поділили його Смоленську волость між собою, не зіставивши нічого для малих братаничів¹⁰³.

Дальший здобуток зроблено, здається, чи не коштом братанича Ростислава. Я вище висловив здогад, що він, правдоподібно, мав Червенські городи. 1064 р. він втік до Тмуторокани, не знати звідки¹⁰⁴, і вигнав звідси Гліба, Святославового сина. Чого він втік, літопись не каже та, очевидно — не з добра подав ся він до Тмуторокани, і сам собою насуваєть ся здогад, чи не виїли його стрії з його волости? Червенські городи пізнійше разом з Волинем належали Ізяславу. Що до Ростислава, то

---

¹⁰³ Іпат. с. 115. Про поділ Смоленської волости по смерті Ігоря, говорить Твер. с. 153 і Кромер (с. 54 вид. 1584 р.), покликаючи ся на *annales Russorum*, Соф. 139 і Воскр. I. 333 мають теж сю звістку, але не на місці — під 1054 р.

¹⁰⁴ Твер. с. 154 і Нікон. I с. 92 кажуть, що втік із Новгороду, та се може бути здогад з того, що з ним тікав Вишата, син новгородського посадника Остромира. Вишата ж міг бути боярином Володимира і по за Новгородом.

Святослав вигнав був його з Тмуторокани, але Ростислав вернув ся потім назад, почав енергічно воювати з сусідами, сим занепокоїв Греків, і намістник Херсонеса на пиру отруїв його; літопись при тій нагоді з великою симпатією говорить про сього предка галицької династії: «був Ростислав муж добрий на рать, зростом гарний і красний лицей, ласкавий до убогих»¹⁰⁵.

В усякім разі, як би там саме не було з Ростиславом, а Волинь з Червенськими городами і Смоленськ уже перейшли до старших Ярославичів. За ними прийшов Полоцьк. 1065 р. розпочав війну з Ізяславом полоцький Всеслав; він напав на Псков, потім захопив і пограбив Новгород (1066). Ізяслав з братами разом пішли на нього з великими силами, взяли Минськ, витяли та спустошили. На р. Немизі стрів їх Всеслав; битва була кривава: «бысть сѣча зла, падоша мнозѣ», коротенько записує літопись, Прегарний поетичний образ присвячує її Слово о полку Ігоревім, даючи паралелю жнива і битви:

На Немизѣ снопы стелють головами,
молотять цѣпы харалужними (сталевими).

На тоцѣ животь кладуть, вѣють душу отъ тѣла.

Немизѣ кровави бреси не бологомь (благом)

---

¹⁰⁵ Іпат. с. 117.

бяхуть посѣяни — посѣяни (костьми рускыхъ сыновъ)¹⁰⁶

Всеслава побито, він утік. Після того розпочали ся переговори; сторони стояли против себе, на берегах Дніпра під Смоленськом. Ізяслав з братами запросили Всеслава до себе, цілувавши хрест, що не зроблять йому нічого злого. Він переїхав човном до них, але коли входив за Ізяславом до шатра, певний присяги, його вхопили. Було се в червні 1067 р. Разом з двома синама, що мусіли бути з Всеславом, Ізяслав відвів Всеслава до Києва і всадив у вязницю, а Полоцька волость стала новим здобутком Ярославичів¹⁰⁷.

Судячи по всьому, сі свої здобутки брати поділили так, що Волинь з Галичиною і Полоцьк дістав Ізяслав, Новгород за то він відступив Сьвятославу, а Смоленськ узяв Всеволод. Принаймні такий поділ земель бачимо в часі по повороті Ізяслава з першого вигнання і ніщо не боронить припустити, що так воно було і перед вигнанням¹⁰⁸.

---

¹⁰⁶ Розд. XI.

¹⁰⁷ Іпат. с. 115, 117-8. 1 Новг. с. 94, 96-7, 2 Псков с. 8, Твер. с. 154.

¹⁰⁸ Про Полоцьк див. Іпат. с. 122, Новгород- 1 Новг. 103,

Тепер коли позбирано було все, що йно було в чийх иньших руках, тром братам Ярославичам приходила черга пораховати ся вже між собою. Воно, певно, через се саме вже прийшло б з часом до боротьби між ними, але стала ся ще несподівана подія, що виразно доказала, як слабко сидить в Києві Ізяслав, і подражнила тим ще більше апетит його енергічного брата Сьвятослава. Початок тому прийшов із степу.

Упадок Торків

Я вже згадував, що в середині XI в. Печенігів витиснула з Чорноморських степів нова орда — Узи, звані в наших літописях загальним іменем Торків (Турків). Орда се була, очевидно, не велика і не сильна, вона була властиво авангардом далеко численнійшої й воевничої орди Кіпчаків, званої в наших джерелах Половцями, а в західніх — Куманами. Половці ішли по пятах Торків, під їх натиском Торкська орда рухала ся на захід, а за нею слідом розпросторювалась Половецька. Печеніги були витиснені зза Дніпра в 30-х рр., а

Смоленськ — Лавр. с. 238. Що Волинь належала, і то довший час, Ізяславу, видно зі слів Сьвятополка (Іпат. с. 176) про Галичину: «яко се есть волость отца моего и брата»: Галичиною міг Ізяслав володіти, хіба лише з Волинею разом.

вже в 50-х рр. Половці були на Дніпрі: під 1055 р. читаємо, що половецький хан Блуш чи Болуш приходив на границі Переяславського князівства і тут Всеволод «створи мирь» з ним, себ то обдарував його, і хан забрав ся назад¹⁰⁹.

Від Торків Русь не мала клопотів, чи властиво кажучи — ми не маємо звісток, щоб вони переходили лінїю руських граничних фортифікацій. Одинока звістка — під тим же 1055 р., що тоді Всеволод зимою побив Турків під Воїном¹¹⁰, на пограничу свого князівства: мабуть пробували пограбити пограничні землі. У всякім разі видко, що то для Руси не були страшні сусіди. Їм, як то звичайно буває при сих рухах орд, з одного боку приходилось бороти ся з Печенїгами, з другого, ще тяжше — з Половцями. Помилкою руських князїв було, що замість аби стати по сторонї слабшої орди — Торків і за їх помочию ослабити сильнїйшу Половецьку орду, вони глянули дуже короткозоро, і користаючи з трудної ситуації й слабости Торків, ударили й собі на них. 1060 р. три старші Ярославичі, разом із Всеславом, з великим військом, позаберавши мабуть і земські сили («воя

---

¹⁰⁹ Пат. с. 114.

¹¹⁰ Пат. с. 114.

бещислены»), рушили і суходолом («на конихъ») і ріками («в лодьяхъ») в нечуванім числі на Торків. Се був перший, на памяти історії, агресивний виступ Руси проти степової орди, та тільки, як бачимо, зовсім схиблений. Літопись каже, що Торки навіть не відважили ся стати проти руських сил: «убоявьше ся пробѣгоша и до сего дни»: одні загинули від морозу, иньші від голоду, иньші від пошести, «и такъ Богъ избави крестьяны отъ поганыхъ»¹¹¹. В дійсности Торки, як перед тим Печеніги, пішли за Дунай, а слідом почали пустошити землі; та сильна негідь захопила їх тут і дуже знищила їх орду. Частина їх після того піддала ся Візантії й була оселена в Македонії, частина вернула ся назад в Чорноморські степи¹¹².

Як оповідає сучасник Михаїл Аталіота, частина тих Торків звернула ся до руського князя і була розселена по руських містах¹¹³. Дійсно, вже в

---

¹¹¹ Іпат. с. 115.

¹¹² Michael Attaliota — Corpus scriptorum h. Byz. p. 83–87. Про мандрівку Торків будемо говорити ще низше — в гл. VIII.

¹¹³ Καί τούτους (останки Узів, що заціліли від хороби і голоду) φασί τώ τών Μυρμιδόνων ἀρκοντιπροσρῆναι καί παρ' αὐτοῦ διασπαρῆναι ταίς αὐτόν πόλεσι — р. 87. Гомерову назву Мірмідонян приложено тут до Руси наслідком льокалізації

80-х рр. зустрічаємо ми Торків у Київщині й Переяславщині. Очевидно, по тих нещастях вони дійсно піддалися пограничним руським князям, і ті ужили їх — десь може при кінці 1060-х і на початках 1070-х рр., для кольонізації погранича з степом, як воєвників здатних до боротьби з їх ворогами Половцями. Окрім Київщини й Переяславщини подібну турецьку кольонізацію знаємо в Чернигівщині, і в полудневій Галичині, хоч і не знаємо, коли її тут почато. Окрім того частина Торків, як і Печенігів, лишилася далі в чорноморських степах, під половецькою зверхністю.

На місці знищених Торків розпросторилися на цілій просторі чорноморських степів Половці, орда численна, дика і дуже воєвнича. Руси дуже скоро довелося переконатися, як не розсудно перемінила вона сусідство Торків на Половців. Вже рік по поході на Торків половецька орда напала на

Ахілевої легенди на нашій Чорноморю. Окрім Аталіоти про оселення на Руси Торків говорить ще Татищев II с. 116: що руські князі захопили їх багато в неволю під час походу 1060 р. і розселили на Руси, але не знати, чи він то де начитав, чи сам викамбінував. Про переяславських Торків — Іпат. с. 143 (1080 р.), про київських — Лавр. с. 240 (події 1087 р.), про Галичину — Іпат. с. 174 (кольонізація 1090-х рр.), про Чернигівщину с. 343.

Переяславське князівство. Всеволод вийшов на неї, але його побито, а землю пограблено (в лютім 1062 р.)¹¹⁴. Літом 1068 р. Половці знову напали на Переяславщину¹¹⁵. Навчений гірким досвідом, Всеволод вже не пішов сам, а закликав братів; ті не відмовили. На Альті війська Ярославичів стали до бою з Половцями і знову їх побито, а Половці розкинули ся по обох боках Дніпра, грабуючи безборонні землі¹¹⁶.

Се стало ся причиною повстання в Київі, першої описаної в наших джерелах української революції; тож варто се докладніше розказати, бодай скільки каже літопись.

Повстаннє в Київі

Після нещасливої битви на Альті «київські люде» (правдоподібно — з того київського війська, що ходило на Альту) прибігши до Київа скликали

---

¹¹⁴ Пат. с. 115.

¹¹⁵ Так датуєть ся подія у всіх літописях окрім Кенігберськ. і Академ. кодексів суздальської ред., де стоїть 1067 і 1068 замість 1068 і 1069 р.

¹¹⁶ Пат. с. 118, 120.

на торговищу віче і постановили знову йти на Половців, що тим часом «розсіяли ся по землі — очевидно Київській. Вони послали по князя, просячи, щоб дав коней і зброї їм — знову йти на Половців. Ізяслав відмовив, чому — не сказано, але можемо здогадувати ся про якісь вже перед тим напружені відносини в землі, бо як побачимо зараз — чимало Киян сиділо увязнених в княжім «порубі», й Ізяслава міг настрашити сей народній рух. Коли віче довідалось про відмову князя, його обуренне звернуло ся на київського тисяцького Коснячка, як на головного воєводу¹¹⁷. Народ з віча рушив «на гору», прийшли на коснячків двір, але його самого там не було. Не заставши Коснячка, половина пішла розбивати княжу вязницю, визволяти «свою дружину», иньші пішли на княжий двір і тут почали сварити ся з князем, що сидів з боярами «на сїнях», в галерії свого двора і перекоряв ся з людьми через вікно. Бояре, побачивши народне роз'яренне, передчували революцію й радили князю забити Всеслава, як небезпечного, можливого кандидата на київського

---

¹¹⁷ Літопись його зве воєводою (се ширше означенне, що обіймає й тисяцьких), але він був безперечно київським тисяцьким, пор. записку в Рус. Правді Акад. § 18, де він стоїть на першій місці між боярами.

князя. Правдоподібно, імя Всеслава вже пробомкувало в устах народа. Але Ізяслав не згодивсь на такий страшний учинок; та й взагалі він виявляє повну безрадість серед сього руху. Нарід дійсно з криком кинув ся визволяти Всеслава. Ізяслав побачивши се, признав свою справу програною і разом з братом Всеволодом, що з ним разом з над Альти втік до Київа, та з боярами кинув ся тікати. Визволеного Всеслава нарід з тріумфом привів на княжий двір і оголосив своїм князем, а самий двір пограблено і забрано багато гроша і запасів: «бещисленое множество злата и сребра, а кунами и скорою (вар.; бѣлью)». Се стало ся 15 вересня, другого дня по святї воздвиження хреста, і літописець цілу пригоду толкує як божу кару на Ізяслава, що він образив хрест, зловивши Всеслава проти своєї присяги на хресті.

Таке було се перше нам відоме повстанне. Нарід, знеохочений безрадістю й иньшими прикметами свого князя, заступив його иньшою особою — звістним своєю оборотністю Всеславом, сим волхвом, про котрого стільки оповідали чуд, і нарешті осьпівало Слово о полку Ігоревім (XI): «князь Всеслав судив людей, князям порядкував городи, а сам в ночи вовком уганяв: з Київа перед півнями добігав до Тмуторокани, вовком перебігав дорогу великому Хорсу (сонцю). Йому дзвонили рано у святаї Софії в Полоцьку, а він вже в Київі

чув дзвін. Та хоч яка віща була душа в його тілі, часто терпів він біду. Йому давно віщий Боян сказав мудру приспівку:

«ни хитру ни горазду
ни птицю горазду
суда Божія не
минути»...

Сім місяців просидів на київському столі народній вибранець. На жаль, нічого про його діяльність не знаємо, хоч як було-б цікаво! Про Половців літопись каже, що їх знищив Сьвятослав недалеко Чернигова, під Сновськом (на устю Снови до Десни), 1 падолиста, і тим мабуть закінчили ся їх пустошення.

Вигнання й поворот Ізяслава

Тим часом Ізяслав, стративши Київ, не попробував його вернути своїми силами, а подав ся за помічю до свого швагра — сина його тітки і братанича його жінки (через подвійне посвоячення) Болеслава Сьміливого, в. князя польського. Болеслав охоче взяв ся до сеї справи. Догадують ся звичайно, що він надіяв ся при тім здобути сусідні руські землі, як і Болеслав Хоробрий, і що Ізяслав навіть міг йому дещо обіцяти; се можливо. На весну

(1069 р.) Болеслав рушив разом з Ізяславом і з польським військом. Всеслав з київським військом вийшов проти нього на границю Полянської землі, під Білгород, що був ключем до Київа від заходу¹¹⁸. Але у полоцького характерника, що несподівано для самого себе опинивсь на київському столі, не було охоти бороти ся за сей стіл: несподівано, в ночі втік він з табору зпід Білгорода й удав ся до своєї вігчини — Полоцька, «...діткнув ся зброєю золотого київського стола і вовком о півночи скокнув з під Білгорода, оповитий синею млою», як каже про нього Слово о полку Ігоревім (XI).

Коли рано Кияне довідали ся, що їх князь утік, вони стратили дух. Вернули ся назад до Київа, але тут на вічу постановили не подаватись Ізяславу, а закликати на княжий стіл котрого з братів його. Вони послали до Сьвятослава і Всеволода післанців; лігопись так пореказує їх заяву: «ми зле вчинили, що вигнали свого князя, а тепер він веде на нас Польщу; ідїть до нас, на свою батьківщину («а пойдѣта в градъ отца своего»); як не схочете, то

---

¹¹⁸ У Длугоша (I с. 338) Всеслав виступає «з немалим військом Русинів, Печенїгів і Варягів», але се пригадує подробиці війн Сьвятополка і Болеслава Хороброго з Ярославом і звідти, мабуть, узятє.

нічого нам не лишаєть ся, як запалити своє місто й іти в Грецьку землю». Сї слова не могли нічого означати як тільки заклик котрого з них на князівство¹¹⁹. Кияне лишали їм до волі відозвати ся, котрий охочий, хоч Сьвятослав, прославлений недавньою побідою, може був для них більше пожаданий. Але ні він, ні тим менше — Всеволод не мали охоти чи відваги так відразу, без приготування виступити проти Ізяслава, коли він із помічним польським військом стояв майже перед воротами Київа. Брати відповіли Киянам, що вони зажадають від Ізяслава, аби він не нищив Київа польським військом, і загрозять йому в противнім разі оружною обороною: коли хоче повести справу спокійно, то нехай іде в Київ без війська, тільки з малою дружиною. Кияне заспокоїли ся такою відповідю, і брати дійсно зажадали від Ізяслава, щоб він не вводив Поляків у Київ. «Всеслав утік, — переказує літописець їх слова Ізяславу, — тож не веди Ляхів у Київ: противитись тобі нема кому; а як хочеш мстити ся і нищити місто, то знай, що нам шкода нашої батьківщини».

Ізяслав з огляду на сю загрозу дійсно задержав головне польське військо і пішов у Київ

---

¹¹⁹ Так зрозумів се вже редактор Никоновської літоп. (I с. 96), парафразувавши сї слова: «пойдите... и княжита».

тільки з малим відділом Поляків і з Болеславом. Але пімсти своєї він не здержав: наперед вислав у Київ свого старшого сина Мстислава, і той звів з Киянами рахунки за повстання: сімдесять мужа стяв він, иньших покарав осліпленням; при тім, як каже літопись, багато потерпіло й неповинних. Пригноблені Кияне мовчки прийняли се переступлення князем умови; коли Ізяслав наблизився до Київа, люде вийшли йому на зустріч «с поклоном», й князівство його вернуло ся¹²⁰. Чи не потерпіли Кияни ще чого, окрім Мстиславової екекуції, не знати. В Новгородській літописи при звістці про поворот Ізяслава маємо записку: «й погоре Подолиє»¹²¹; се, правдоподібно, Поділе київське, і пожежа ся, дуже можливо, стала ся при повороті Ізяслава. Щоб запобігти подібним повстанням на будучність, Ізяслав перевів київське торговище з Подола на гору, щоб мати під оком народні зборища. (Потім, у XII в. ми бачимо торговище знову в долині, а слідом по нїм на горі мабуть лишив ся т. зв. Бабин торг).

Тим закінчила ся перша революція. Цікаво нам перевірити, яку память лишила вона по собі в

---

¹²⁰ Іпат. с. 121–2.

¹²¹ 1 Новг. с. 103.

київській громаді. Близько сто літ пізніше, коли в Києві бояли ся революції на користь уязненого тоді кн. Ігоря Ольговича, оден з Киян пригадав, «як за Ізяслава Ярославича лихі люди («злии они») увільнили Всеслава з вязниці й поставили князем, і через те було багато лиха нашому місту»¹²². Як бачимо, громада вирікла ся свого діла: пам'ять починених Ізяславом репресій заступила все инше, і те, що чинила ціла громада, стало вчинком «лихих людей». Але свідки сього повстання не забули Ізяславу його віроломної пімсти.

Болеслав з своїми Поляками якийсь час зіставсь у Ізяслава в Києві. Ізяслав, каже літопись, розкватерував їх по своїй землі, «распуща на покормь». Як довго вони пробули, не знати, але закінчивсь їх побут досить сумно: їх почали по тиху різати. Се мусіло вкінці прискорити вихід Болеслава до дому. Чи поживив ся він з сього походу на Русь, не знати. В оповіданню пізнішого Длугоша, Болеслав, вертаючи ся з Руси, бере по довгій облозі Перемишль, але в сїм оповіданню звязані до купи польські походи на Русь 1069 і 1074 р., і властиво не знати, до котрої війни мала-б належати ся облога Перемишля, — навігь скорше до

---

¹²² Пат. с. 246.

другої, як до першої¹²³.

---

¹²³ Длугош каже, що вони брали участь у поході Ізяслава на Полоцьк, на Всеслава (1 с. 340); можливо, що се просто здогад Длугоша; літопись говорить про похід на Всеслава вже по виході Болеслава з Київщини (с. 123).

У Длугоша властиво одно оповідання про війну Болеслава на Русі, розбите тільки угорським походом і другим вигнанням Ізяслава. Воно починаєть ся походом на Всеслава (під 1070 р., с. 337) і закінчуєть ся походом на Всеволода під 1074 р. Що перемиська кампанія і волинська війна від початку були звязані між собою, показує початок оповідання про волинську війну (с. 346 — похід з Перемишля); натомість звязок перемиської кампанії з походом на Всеслава досить механічний, і може належати самому редактору (с. 341). Можливо, що в історії сеї перемисько-волинської війни лежить якесь, може не конче докладне і, очевидно, сильно розмальоване, але всеж позитивне джерело. Кінець її — похід на Київ (під 1074 р.) зовсім риторичний і не містить в собі ніяких натяків на щось реальне. Похід на Київ під 1075 — се по просту дублет першого походу. Отже з цілого оповідання про «семилітню» (с. 357) кампанію на Русі треба числити ся тільки з тією перемисько-волинською війною, але в історії другого, не першого, вигнання Ізяслава. Др. Семкович в своїй аналізі Длугоша висловив гадку, що в сїм оповіданню Длугош тільки доповнив деталями з своєї фантазії оповідання Великопольської хроніки (Богухвала), а се останнє додамо, знов не що иньше лише риторична ампліфікація Галя (Mon. Pol. hist. II р. 486–7). Але так рішучо звести до зера всі подробиці Длугоша я б не відважив ся ще.

Крім того в польських джерелах звертають на себе увагу легендарні подробиці в'їзду Болеслава Сьміливого в Київ, по части перенесені на нього з Болеслава Хороброго, по части

По своїм повороті Ізяслав відібрав назад Полоцьк у Всеслава й посадив там сина. Відносин Ізяслава до братів те їх недавнє посередництво в інтересах бунтівників-Киян не попсувало, бодай про око. 1072 р. брати з великою нарадою перенесли мощі патронів згоди і братолюбія Бориса і Гліба в нову, збудовану Ізяславом церкву: мощі Бориса, в деревляній труні, князі перенесли на власних плечах, мощі Гліба, що лежали в камянім гробі, тягли шнуром на традиційних санях (хоч се було в маю)¹²⁴. Після того князі обідали всі в купі, разом із своїми боярами, «с любовью великою»¹²⁵. Одно слово — становище Ізяслава здавало ся зовсім певне, і в відносинах братів панувала іділія, але тим

самостійні, але не певніші від тих. В оповіданню найстаршого джерела, Мартина Ґаля, вони складають ся з двох символічних знаків побіди: удару мечем в ворота і *osculum pacis* данім Болеславом Ізяславу (*Monum. Pol. h. I. c. 409*). Аналіз польських джерел що до сього походу див. у Линниченка с. 109 і далі, *Karłowicz op. c. 17* і далі, *Semkowicz op. c. c. 128–131*.

¹²⁴ Про традиційне уживанне санок при похороні див. т. I с. 239.

¹²⁵ Іпат. с. 127–8, Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 33–4, 75–6.

часом готували ся річи зовсім не іділічні.

Розрив між старшими Ярославичами

Як я вже казав, повстаннє Киян виказало виразно, як слабо сидить на київськiм столі Ізяслав. Репресії його в Київі по повороті не могли зміцнити його становища, тільки хиба ще більше знеохотили до нього. Печерська записка (під 1074 р.) оповідає, що навіть Антоній Печерській мав якусь причину до опозиції проти Ізяслава: Ізяслав, вернувшись у Київ, гнівав ся на нього «за Всеслава», і Святийослав потайки забрав Антонія собі до Чернигова¹²⁶. До Чернигова могло переноситись і більше незадоволених на Ізяслава та збільшити апетити чернигівського князя до київського стола. 1069 року, під грозою польського війська Святийослав не відважив ся прийняти пропонованого йому київського стола: тепер міг він задалегідь приготуватись до нападу і опановання його.

До того прилучились і деякі спеціальні причини. Можемо догадувати ся принаймні про одну. Ізяслав був вигнав Всеслава, але сей відібрав собі Полоцьк назад. Тим самим пропала рівновага

---

¹²⁶ Іпат. с. 136.

княжих паїв: Ізяслав лишив ся і без Полоцька і без Новгороду, що відступив був Свѣтославу, беручи собі Полоцьк. Правдоподібно, в звязку з сим він входить вкінці в зносини з Всеславом; Свѣтослав і Всеволод, що не піддержали Ізяслава в боротьбі з Всеславом за Полоцьк тепер дуже були занепокоєні сими Ізяслава зносинами з Всеславом. Можливо дійсно, що Ізяслав, не можучи переболіти утрати Новгороду, хотів використати поміч полоцького волхва проти Свѣтослава, аби відібрати від нього назад замінений на Полоцьк Новгород. З рештою супроти недавнього союзу Свѣтослава і Всеволода йому теж треба було союзника; «ніщо не гине на свѣті», і недавня спільна демонстрація Свѣтослава й Всеволода против Ізяслава мусіли лишити певні рефлекси в його голові. Досить, що зносини Ізяслава з Всеславом вкінці стали ся поводом до війни. По словам літописи, Свѣтослав вмовив у Всеволода, що Ізяслав вмовляєть ся з Всеславом на них обох, і тим прихилив Всеволода до спільної війни з Ізяславом¹²⁷.

З рештою ближший повід не має тут особлившої ваги. Конфлікт висів у повітрі. Повторяю: після того як спілка трох Ярославичів позаберала все, що йно було на Русі в иньших

---

¹²⁷ Іпат. с. 128.

руках, трудно було, аби кождий задоволив ся тим, що дістав, і щоб не почали вони тягнути оден від одного. Вигнанне Ізяслава тісніше злучило Сьвятослава з Всеволодом. Ізяслав злучив ся з Всеславом. Перший повід який трапив ся міг привести до конфлікту.

Літопись взагалі висуває як головного ініціатора Сьвятослава. Се досить правдоподібно, хоч на представденне Всеволода в зовсім пасивній ролі, в дальшій епіводі мусіло вплинути і змаганне літописця: до реабілітації сього князя, взагалі дуже симпатичного автору літописи.

Друге вигнанне Ізяслава

В марті 1073 р. Сьвятослав з Всеволодом рушили на Ізяслава. Той не відважив ся стати проти них. Своє хитке становище в Київі він мабуть сам знав добре; тож забрав що міг забрати і з родиною вибрав ся з Київа. Сьвятослава проголошено князем на Берестовськїм дворі під Київом. Як би можна було покласти ся на докладність стилізації сучасника Нестора (в житії Теодосія), то виходило-б, що опановавши Київ, Сьвятослав з Всеволодом ще потім ходили походом на Ізяслава, аби витиснути його «от всея области», і аж тоді Ізяслав забрав ся знайомою дорогою — до

Болеслава¹²⁸.

Спільники поділили ся волостями Ізяслава: Київщину взяв собі Сьвятослав, Всеволод — Волинь і Туровську волость, за те відступив Сьвятославу Поволже; по за тим землі обох братів зістались без переміни ¹²⁹. Таким чином Сьвятослав мав Київщину, Черниговщину з Муромом, Новгород із Псковом, Поволже, Тмуторокань; Всеволод — окрім незначної тоді Переяславщини, ще Волинь, Смоленськ і Туров. В

---

¹²⁸ Іпат. с. 128, Житиє с. 25.

¹²⁹ Що Володимир і Туров належали Всеволоду, видно з Науки Мономаха — Лавр. с. 238. Звідти вже виходить, що Поволже (Ростов) належало Всеволоду перед другим вигнанням Ізяслава, а з літописного оповідання під 1071 р. — що воно належало колись в тих часах Сьвятославу (Іпат. с. 123). Найбільше правдоподібно буде припустити, що Всеволод був відступив Поволже за Волинь і потім взяв його назад, коли Волинь передав Олегу Сьвятославичу, де ми його бачимо по смерті батька (Лавр. с. 238). Переяслав зітав ся за Всеволодом (*ibid.*); про Чернігів не згадуєть ся, але він не міг, судячи з сього поділу земель, належати Всеволоду; зрештою інакше про нього певно згадав би Мономах. Татіщев вдравді каже, що Сьвятослав дав Чернігів Всеволоду, а в Переяславі досадив сина Гліба (II с. 127), але се очевидно тільки хибна комбінація, хоч її й приймав дехто з учених (нпр. Соловійов, Погодін).

Полоцьку зіставав ся Всеслав. Сьвятослав був рішучо сильнішим від Всеволода і зайняв становище впливове, зверхнє над всею політичною системою Руської держави, що пригадувало більше становище його батька, ніж становище його попередника Ізяслава; се видно нпр. з того, як говорить про нього в своїй автобіографії Всеволодів син Мономах: «послав мене, каже він, Сьвятослав на Чехів»¹³⁰.

Зробивши такий сильний крок по дорозі до єдиновластя й усунувши одного брата, Сьвятослав ледво щоб мав охоту заспокоїти ся на тім. Та поки що мав він небезпечного противника в особі Ізяслава, а ніж з ним упорав ся, смерть заскочила його, — занадто скоро, аби міг показати свої пляни.

Болеслав і сей раз не відмовив Ізяславу своєї участі. Правда, літопись наша промовчує се: вона каже тільки про остаточний результат зносин Ізяслава з Болеславом: Ляхове, взявши від Ізяслава гроші, каже вона «показали ему путь отъ себе»¹³¹. Та промовчане нею доповняє автобіографія Мономаха: він згадує, як його Сьвятослав із Всеволодом посилали на польське пограниче, в

---

¹³⁰ Лавр. с. 238.

¹³¹ Іпат. с. 129.

Берестє, «на головнѣ, йде бяху пожгли» — отже була якась війна і Поляки попалили пограничні осади, а потім Мономах знову ходив до Сутиск, на границю «мира творить с Ляхы»¹³². З того видно, що Болеслав був розпочав якусь воєнну акцію на пограничу, але потім завів угоду з Святославом і Всеволодом. У пізнійшого Длугоша ми знаходимо, правда дуже прикрашене і розмішане ріжними додатками, оповіданнє про війну Болеслава: він мав взяти по довгій облозі Перемишль, потім Волинь і Володимир¹³³. Такі успіхи одначе за ним признати трудно, Володимир на певно зістав ся за Всеволодом, що найбільше — може Болеслав здобув Перемишль, хоч і то не на довго, бо за Всеволода він уже знову належав до Руси¹³⁴.

---

¹³² Лавр. с. 238.

¹³³ І с. 341–9.

¹³⁴ Про руську кампанію Болеслава див. Małecki Rozkład w dziejach i polityce pierw. Polski, Przewodnik nauk. i liter. 1875, Барсов с. 278–9, Линничевко с. 114 і далі, Семкович ор. с с. 128–30, Андріяшев с. 108–9, Іванов с. 116–9, ще А. Lewicki Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla с. 20. Головно тут справа обертаєть ся коло того, що в оповіданню Длугоша можна признати певний і що прикрасою, а се само по собі и не може бути рішене напевно, тому й бачимо значне ваганнє в поглядах.

Висланий потім батьком і стриєм до Сутиск на переговори з Болеславом Мономах правдоподібно тоді-ж привів до згоди, і слідом бачимо Болеслава в союзі з Сьвятославом: Болеслав, що тоді розпочав війну з Чехами, звертаєть ся по поміч до Сьвятослава, і той вирядив Мономаха і свого сина Олега з військом, що заходило «за Глогову до Чеського ліса» (Лавр. 238).

Посередництво генриха IV і Папи

Згода Болеслава з Сьвятославом мусїла стати ся не пізнійше кінця 1074 р., бо вже при кінці 1074 Ізяслав, стративши надїю на Болеслава, подав ся до Нїмеччини. Помиривши ся з Сьвятославом і Всеволодом, Болеслав Ізяславу «показав путь від себе», як каже лїтопись, хоч забрав був у нього гроші, обіцюючи поміч: на забранне грошей потім скаржив ся Ізяслав папі. Ізяслав надїяв ся знайти поміч і опіку у імперетара і удавши ся до посередництва саксонського марграфа Дедо, з ним в січні 1075 р. прибув на двір молодого цїсаря Генриха IV в Майнц. Передавши йому дорогі подарунки — «безцїнні богатства в золотій і срібній посуді й дорогоцїнних одежах», як оповідає сучасник Лямберт, Ізяслав просив у нього помочи

на Свѣтослава. Генрих взяв ся до посередництва і вислав до Свѣтослава в посольстві його швагра трірського препозіга Бурхарта; він наче б то загрозив Свѣтославу, що коли не верне добровільно братови його стола, то буде мати війну з Німеччиною¹³⁵, тай то ще тільки той Бурхарт прохав імператора, аби не брав ся до Свѣтослава ще острійше. Так оповідає Лямберт, але сам додає, що Генрих досить мав на голові своїх домашніх справ, аби мати охоту брати на себе ще якісь чужі клопоти. Літопись наша нічого не знає не тільки про таке гостре, а й взагалі про яке небудь заступництво Генриха за Ізяслава. Вона вправді згадує про послів від Генриха до Свѣтослава, але при тім каже тільки, що Свѣтослав хвалив ся перед послами своїми богацтвами, але дістав колючу замітку, що богацтво само по собі не багато значить, військо дорожше від богацтва: потрапить і не таке ще здобути¹³⁶. Анекдотка ся характеристична для відносин київських дружинних кругів (з них очевидно вона вийшла) до

---

135 *arma Teutonicі regnі propediem experturum.*

136 «Се ни въ чтоже есть, се бо лежитъ мертво, сего суть кметье луче, мужи бо ся доищють и болше сего» — Лавр. с. 192 (в Іпат. се місце попсоване).

Свѣтослава: київська дружина, видко, була не дуже задоволена з Свѣтослава, коли звістну анекдотку про Володимира обернула на нього. Але Німцям Свѣтослав заімпонував: тойже Лямберт каже, що Бурхарт привіз від Свѣтослава Генрихови стільки золота і срібла і дорогих одеж (чи тканин), що ніхто не памятав, аби коли в Німеччину привезено було стільки¹³⁷. Очевидно, тодішня Русь мала чим заімпонувати бідній ще тоді і малокультурній Німеччині — богацтвом, розкішю, комфортом, своєю вирафінованою грецько-орієнтальними впливами шкукою.

Посли Генриха від Свѣтослава вернули ся десь в жовтні 1075 р. Але Ізяслав їх не ждав. Ще весною він вислав свого сина до папи, а що папа Григорий VII був рішучим ворогом імператора, то коли бачимо, що Ізяслав не ждучи повороту Генрихового посольства від Свѣтослава і заповідженого Генрихом оружного заступництва, удав ся до папи, то се показує, що він далеко ліпше

---

¹³⁷ Лямберт у Monum. G. hist. Scr. V р. 219, 230. Трохи пізнійший Сігберт з Жамялю незалежно від Лямберта оповідає про Ізяслава під 1073 р.; він не згадує нічого про посольство до Свѣтослава, каже тільки, що Ізяслав просив помочи у Генриха, але надаремно, бо Генрих був зайнятий своїми справами — Monum. G. h. Scr. VI р. 274 і тамже с. 275 прим. 66.

зрозумів ситуацію, ніж той Лямбертів Бурхарт, і переконав ся, що йому зовсім нема чого сподіватись від Генриха. В квітні 1075 р. прибув до Григорія VII котрийсь з синів Ізяслава і, як каже папа, заявив, що він за згодою батька хоче дістати «Руське королівство», *regnum Ruscorum*, в лен від св. Петра. Не знати, чого в дійсности хотів Ізяслав від папи — чи помочи, чи впливу на Болеслава, але то певно, що ніяких позитивних результатів він не осягнув. Маємо з сього епізоду дві булі папи, датовані 17 і 20 квітня 1075 р. ¹³⁸. Перша адресована до «короля Русів Димитрія», як він зветь ся взагалі в своїй західньо-європейській одісеї. Папа каже, що згодив ся на прохання його сина, обіцяє йому в потребі поміч, жичить йому щасливого королювання до віку та повідомляє, що вислав до нього послів для переговорів ¹³⁹. Ціла буля робить вражінне або непорозуміння або

---

¹³⁸ Видані в *Historica Russiae monimenta* I ч. 1 і 2.

¹³⁹ З посольством Ізяслава до папи пробували недавно звязати мініятури Трірської псалтири, де Христос коронує Ізяславового сина Ярополка і його жінку коронами: бачили в ній натяк на субмісію папі, зложену при тім посольстві. Та се дуже гіпотетичний і непевний здогад (чи був в тім посольстві саме Ярополк, не знаємо). Див. про се цитовану вище на с. 31 літературу сих мініятур.

свідомого викручування: ані натяку на вигнання Ізяслава, а згадане в ній посольство, здається, призначалось не для політичних, а для церковних справ. Друга була адресована до Болеслава, говорить про церковні справи Польщі, а при кінці папа згадує за Ізяслава і просить, аби Болеслав звернув йому забрані гроші.

Не знати, куди вже звернувся Ізяслав, нічого не доставши й від папи. Ще півтора року прийшлося йому помандрувати по Європі, поки смерть Святослава не змінила обставин на його користь.

З короткого князювання Святослава в Києві ми дуже мало що знаємо поза справами, звязаними з вигнанням Ізяслава. Окрім згаданого вже посольства Бурхарта ми маємо згадку ще про одно посольство Генриха на Русь десь у тих часах, в якій справі — не знати¹⁴⁰. Крім того є ще звістка в Татищевській копії про зносини Святослава з Візантією, але вартість її досить сумнівна¹⁴¹.

---

¹⁴⁰ Bruno De bello Saxonico — Mon. G. hist. Scr. V p. 333, доповнене у Annalista Saxo ib. VI p. 969; виходить, що послом на Русь був брат магдебурського архієпископа граф Фридрих, а він в посольстві 1075 р. не згадується, отже се инше, друге посольство.

¹⁴¹ Татищевъ II с. 131. Тут оповідається, що пісар Михаїл, з огляду на повстання в Болгарії й Криму (в Корсуни), просив

Святослав у Києві. Смерть його

У внутрішніх відносинах Святослав мав передо всім до роботи з тою опозицією, яку він стрів у Києві. Хоч для більшості суспільности він, правдоподібно, був князь пожаданий, але були елементи йому противні. Вище ми зазначили слід

помочи у Святослава на сих бунтівників, і Святослав послав сина Гліба й Мономаха на Корсунь, вибирав ся й сам, але вмер, і похід задержано. В літописи нашій дійсно є звістка про якесь повстаннє в Корсуні (Іпат. с. 117, під 1066 р.). Болгари теж дійсно повстали за Михаїла. Проф. Васілевский, що дуже детально й дотепно боронить автентичности сеї звістки в своїх Русско-византійских отрывках, Ж. М. Н. П. 1875, XII, вказує (с. 293), ще на аналогічну з літописною звістку в *Essai de Chronographie Byzantine* I, 28, Муральта, догадуючись, що вона могла бути взята з паперів Одеріко, але се зістаєть ся непевним. Д. Васілевский звязує з сим гіпотетичним епізодом два листи ціс. Михаїла, без дати й адреси, опубліковані з кореспонденції Пселя Сатою (Σάδας, Μεσαιωνική βιβλιόδηκη V p. 385–992). Сата думав, що вони писані до Роберта льомбардського, Васілевский догадуєть ся, що вони були писані до Всеволода і що цісар, сватаючи в однім з сих листів доньку сього незвісного адресата за свого брата, сим шлюбом хотів здобути поміч від Руси. Все се, як бачимо, дуже гіпотетичне. Лишаєть ся при самій гіпотезі Васілевского досить дивним, чому цісар не звернув ся з аналогічними плянами до самого Святослава, що по Татіщеву так жваво відозвав ся на візантійський заклик.

незадоволення на Святослава в кругах дружини. Найпростішою причиною могло бути тут звичайне в таких разях незадоволення київської дружини на чернігівських бояр, приведених Святославом, що перебивали у неї впливові становища на княжій дворі та в управі держави. Далі, Нестор виказує іншу опозицію — в ім'я християнської моралі. Печорський ігумен Теодосій, чоловік незвичайного авторитету в духовних сферах, виразно виступив проти насильства Святослава і Всеволода, що вони вигнали Ізяслава. Він не хотів прибути на обід до нового князя, називаючи се трапезою Єзавели, і після того неустанно нападав на Святослава то письменно («епистолия пиша») то устно. Роздражнений одною з сих «епістолій» Святослав хотів був навіть заслати Теодосія, але се не настрашило його. Одначе монахи і бояре умовили Теодосія залишити сі докори: Теодосій, «бачучи, що нічого не міг ними осягнути», переіменив тон і почав уже «молити Святослава» — вернути князівство Ізяславу. Святослав пускав сі мольби поуз ухо, але постарав ся ласкою вплинути на Теодосія: він часто бував в його монастирі, показував всяку честь самому Теодосію, і осягнув своє о стільки, що Теодосій дозволив поминати Святослава на ектенії, хоч і після імени Ізяслава. Вмираючи, Теодосій навіть поручив свій монастир опіці Святослава, а біограф Теодосія — Нестор

зве Сьвятослава «благим» і «благовірним» (резервуючи одначе для Ізяслава титул христолюбця)¹⁴².

Взагалі зверхня побожність, інтерес до книжности, до церков мусіли помирити духовенство з Сьвятославом. Він обдарував нову печерську церкву і засновав у Києві монастир свого імени — св. Симеона (се була мода, кождий князь ставив патрональний монастир свого імени: Ярослав збудовав монастир св. Георгія, Ізяслав — св. Дмитра, Всеволод — св. Михайла, Сьвятополк — другий св. Михайла, і т. и.)¹⁴³. Памяткою Сьвятославового книголюб'я лишив ся переписаний для нього в 1073 р. дяком Іоаном збірник: «Съборъ отъ многъ о'ць тълкованія о неразумныхъ словесьхъ» (т. зв. Сьвятославів Збірник 1073 р.), се велика збірка ріжних статей, переложена з грецького для болгарського царя Симеона; в передмові перекладчик приложив до Сьвятослава компліменти, адресовані в оригіналі Симеону — його любомудрію і книголюб'ю, «имиже и своя

---

¹⁴² Житіє Теодосія л. 25-7, Іпат. с. 131-2.

¹⁴³ Житіє л. 26 об., пор. Патерик с. 113, 119, Іпат. с. 250.

клѣти испълнь, вѣчную си память сътвори»¹⁴⁴. Є й другий збірник, що носить тепер імя Святославового збірника 1076 р., списаний також якимсь Іваном — може тим самим, і вибраний ним «из мьногъ книгъ княжь(их)», як сказано в закінченню; може бути, що мова тут про Святославову бібліотеку.

Серед сього всего передчасно захопила Святослава смерть. Він довший час мучив ся від якихось болячок на шиї (літопись називає се «желвь» — жовни). При кінці 1076 р. казав він їх собі розтяти, але нещасливо: 27 грудня він умер від сеї операції, маючи тільки 49 рік. Поховано його не в Києві (се цікаво!), а в чернигівській катедрі св. Спаса, будованій Мстиславом.

Скоро довдав ся про се Всеволод, поспішивсь у Київ; 1 січня 1077 р. відбула ся церемонія проголошення його на князівстві. У Чернигові він посадив сина свого Мономаха, а Волинь віддав сину Святослава Олегу, взявши при тім мабуть

---

¹⁴⁴ В однім збірнику Білозерського Кирилового монастиря, ідентичнім своїм складом із збірником Святослава, передмова читаєть ся: «великий вь прехь Симеонь, желанієм зѣло вжела...» і т. д. (див. Шевыревъ — Поѣздка въ Кирило-Бѣлоозерскій монастырь II (1850) с. 70).

назад собі Поволжжє¹⁴⁵. Але він похопивсь тим усїм передчасно: старий хазяїн київського стола вертав ся назад.

Поворот Ізяслава

Ізяслав ще раз знайшов поміч у Болеслава. Не знати, що вплинуло на сю переміну політики Болеслава; може Болеслав, попівши ся попереднього разу, надїяв ся, що тепер, по смерти Сьвятослава, піде справа гладше; тай союз і умова, що вязала його, скінчили ся з смертю Сьвятослава. Але сам Болеслав в похід не пішов, вислав тільки військо своє з Ізяславом, на весну (1077 р.)¹⁴⁶. Всеволод пішов Ізяславу на зустріч з військом на Волинь, але бити ся не відважив ся сей обережний і вирахований князь. І без того він мав уже з заду иньших ворогів — безземельних братаничів: саме поки він сам маршерував на Волинь, Чернигів захопив Борис Вячеславич, правда — не на довго, на вісім день, мусїв слідом тікати, — але подібні епізоди мусїли у Всеволода відібрати всяку охоту

---

¹⁴⁵ Лавр. с. 239.

¹⁴⁶ Болеслав іде сам тільки у Длугоша (I, с. 355), але то дублет першого походу.

до боротьби з Ізяславом. Він волів зайняти «прихильно вижидаюче» становище супроти брата. Між ними стала ся угода, разом вернулись вони до Київа, й Ізяслав знову сів на київськїм столї — у третє, 15 липня 1077 р.

Князі-ізгої

Тепер прийшов час дїтям Сьвятослава покаяти ся за батьківську неправду, за вигнання Ізяслава. У них тепер забрано все, зістали ся тільки далекі, не важні по тодішньому волости — відтята степами Тмуторокань та глуха ще Муромщина. Волинь у Олега Сьвятославича відібрали. З Глібом Сьвятославичом неясно; здаєть ся, вигнали його з Новгорода, де він сидїв, і він наложив головою у Чуди; у всякїм разї Новгород відібрано у родини Сьвятослава¹⁴⁷. Правда, Ізяслав з сього не поживив

---

¹⁴⁷ Про Волинь — Лавр. с. 239, що до Новгорода, то в каталогу новгородських князїв при 1 Новгор. л. (с. 66, пор. с. 439) виразно сказано, що Гліб загинув на вигнання. З автобіографії Мономаха виходить, що Сьвятополк сидїв у Новгородї вже зимою 1077/8 р. (Лавр. с. 239), тим часом як Гліба вбито 30 мая — по Новгородській літоп. 1079 р., по Іпат. і Лавр. 1078. Що иньше говорить Патерик (с. 128): тут сьв. Никита дає знати Ізяславу про смерть Гліба і каже посилати доперва на його місце Сьвятополка. Я думаю одначе, що ся звістка Патерика, взагалї дуже недокладного в своїх

ся: він тільки взяв собі назад свої давні волости — Київ, Волинь, Туров, Новгород. Скористав з цього, як і взагалі з усіх сих перемін Всеволод. Помиривши ся з покривдженим Ізяславом, він забрав найліпшу батьківщину у дітей свого спільника Святослава, з котрим разом вони скривдили Ізяслава: Чернигів зістав ся в його руках, а коли вигнаний з Володимира Олег прийшов сюди, то мав тільки приємність пообідати у Мономаха в своїй батьківщині: «я запросив його до себе разом з батьком на обід, на Красний двір, оповідає Мономах, і подарував батькови 300 гривен золота¹⁴⁸.

Але Олег не довго зістав ся в Чернигові; енергійний молодик зовсім не мав охоти лишати ся бездомним князем. Скоро після Мономахового обіду втік він з Чернигова (10/IV 1078) і подав ся до

історичних відомостях і датах, не може бути противставлена звісткам вище наведених джерел. Ще менше ваги мають слова Длугоша (I с. 356), що Святуполка посаджено в Новгороді по смерті Гліба — се, мабуть, тільки здогад автора. Інші волости зістали ся без переміни. В Іпатській л. (с. 140), правда, читаємо, що в Смоленську посаджено Ярополка Ізяславича, але се похибка через пропущення слів — пор. Лавр. с. 193 і 239.

Тмутороканя, де сидів його старший брат Роман. Се в останній чверти XI в. було головне пристановище для всяких покривджених старшими Ярославичам князів. А зібралось їх чимало — Святославичі, з котрих виступають тут Роман і Олег, Вячеславич Борис, кілька років пізнійше — Ігоревич Давид і Володар, син Ростислава Володимирича. Сироти, котрих батьківщини загарбали старші Ярославичі під час їх малолітства, нічого їм не лишивши, виростили один по однім і йшли упоминати ся за своє добро.

Ми згадували вже, що Борис Вячеславич попереднього року був опанував Чернигів під час волинського походу Всеволода. Тепер він став союзником Олега. Доля звязала їх інтереси до купи: батьківщина Олега — Чернигів і батьківщина Бориса — Смоленськ обидві буди в руках Всеволода. Вони взяли до помочи Половців і пішли на Всеволода, на Чернигів. Битва сталась на р. Сожиці¹⁴⁹. Військо Всеволода розбито, багато вояків і значнійших бояр побито. Всеволод відступив в Переяслав, де до нього наспів син

---

¹⁴⁹ Так більш менш у всіх кодексах літописи, але такої ріки нема. Карамзін (II прим. 135) догадував ся, чи се не Оржиця, і сей здогад повторяєть ся за браком ліпшого досі, але він не дуже правдоподібний.

Володимир Мономах, і звідти удав ся до Ізяслава — просити помочи. Ізяслав не відмовив; хоч претензії Олега і Бориса його не дотикались, але за сими могли виступити иньші претенденти, з претензіями на Ізяславові волости. Становище братів на сій точці, як володарів захоплених земель, було однакове. Всеволод з Мономахом й Ізяслав з сином Ярополком, що сидів при ньому в Вишгороді, пішли на Чернігів.

Після битви на Сожиці Черниговщина, видно, перейшла на сторону Олега. Чернігів тримавсь його: очевидно, симпатія місцевої суспільності була по стороні їх «отчича». Коли Всеволод з Ізяславом приступили, Чернігівці не піддали ся, хоч Олега й Бориса в Чернигові не було. Союзники почали облогу. Мономаху удалось взяти й попалити «окольный град», але люде повтікали в замок («днешний», себто внутрішній город) і боронили ся далі. Тим часом Олег з Борисом ішли вже ратувати їх. Всеволод з Ізяславом пішли проти них. На «Нежатиній ниві», якімсь урочищу коло Чернигова, над Десною, близше незвістнім, стала ся сильна битва, 3 жовтня 1078 р. Борис загинув на початку, за ним вбито Ізяслава, що стояв тоді з кінним військом, сам піший: хтось несподівано заїхавши вдарив його списом ззаду. Його сторона одначе била ся далі, і військо Олега вкінці розбито зовсім. Сам він ледви втік з малими останками до

Тмутороканя¹⁵⁰.

Так поглузувала доля над Ізяславом: з його пімсти над кривдником Сьвятославом поживив ся Всеволод, а коли син Сьвятослава прийшов упоминатись батьківщини, довело ся наложити головою в обороні того неправедно здобутого Всеволодом добра — тому-ж Ізяславу.

Його привезли човном під Київ. «Весь Київ» вийшов йому на зустріч. Труп положено на санки й відвезено до церкви Десятинної Богородиці: тут поховано його в марморянім гробі. Неправедне вигнання й ся смерть в обороні брата здобули Ізяславу симпатії сучасників, бодай багатьох з них, і заступили в пам'яті його давні гріхи. Забуто не тільки його давні езекуції й нагінки, але й те, що правда була по стороні Бориса й Олега, а не по стороні їх стрийв. В таких разях моментальне безпосереднє вражіннє у маси звичайно бере гору над усім, і ми можемо повірити літописи, що над Ізяславом голосив не тільки син Ярополк, але й «цілий Київ» (плака ся по немь весь городъ Киевъ). Літописець підносить доброту й простоту небіжчика, особливий натиск кладе на те, що він наложив головою за свого брата Всеволода, пробачивши йому, що він перед тим разом із

---

¹⁵⁰ Іпат. с. 140–1.

Святославом вигоняв його з Київа. Оповідючи, як Всеволод удав ся до нього по нещасливій битві на Сожиці, літописець вкладає йому в уста такі повні благородної резігнації слова: «не тужи брате! чи не бачиш, скільки я лиха мав? перше вигнали мене, і моє майно пограбили; потім — не робив я нічого злого, а ви мене, брати мої, чи не вигнали, чи не блудив я до чужих землях, позбавлений мого майна? а тепер брате, не тужім! як будемо мати часть в Руській землі, то оба з тобою, як відберуть — то також обом! зложу за тебе голову!..» Розжалений літописець навіть прирівнює Ізяслава до мучеників, що пролили свою кров з любови до Бога, як він з любови до брата. Його відносини до Киян також здають ся йому дуже великодушними — ті його вигнали, дім його пограбили, а він їм то пробачив і не віддав злом за зле. При тім він одначе уважає потрібним виступити проти закиду, що Ізяслав постинав бунтівників 1068 р.: «аще ли кто дѣеть: Киянѣ исѣкль, которѣи же высадили Всеслава ис поруба», та складає вину за се на Ізяславового сина. Видко таки не всі Кияни були такі тонкослези, як ті, що плакали тепер над гробом Ізяслава, — иньші пригадували йому і тепер його підступну пімсту на їх співгорожанах.

Всеволод у Київі

Настав тепер час Всеволоду зібрати на останок овочі з чвертьвікової своєї політики: і з збирання руських волостей у трійку, і з вигнання Ізяслава з Київа у двійку, і з своєї вирахованої уступки, коли він відступив Київ Ізяславу. Належачи до трійки, здобув він собі Смоленськ. Від епізоду з вигнанням Ізяслава лишився йому Чернігів. Тепер, заховавши свою попередню пайку руських земель, він долучив до них ще Київ. Інші волости Ізяслава зіставив він його синам. Новгород і далі зістався Святиполку, старшому сину Ізяслава. Меншому Ізяславичу Ярополку, що був при батьку перед його смертю, Всеволод дав Волинь і Турово-пинське князівство. Сам Всеволод мав тепер Київ, Чернігів, Переяслав — все ядро Руської держави, і ще Смоленськ і Поволже, разом більша половина Ярославової спадщини.

Та все п'ятнадцятьлітнє князювання Всеволода в Києві пішло на те лише, аби охоронити зібрані землі, відбити їх від позбавлених земель князів, так званих в історії князів-ізгоїв. Се термін історичний. Церковний устав з іменем кн. Всеволода Мстиславича — що жив в першій половині XII в. (самий устав однак має сліди пізнішої перерібки), вчисляє категорії ізгоїв — людей поминених на світовім пирі, що не зайняли становища в суспільності або стратили його: попових синів, що не вивчилися, пущених на волю рабів,

збанкротованих купців, і князь прикладає сей термін і до княжих відносин, та причислює до ізгоїв ще князів сиріт: «а се и четвертое изгойство и къ себѣ приложимъ — аще князь осиротѣеть». В сім княжім ізгойстві пробували бачити правний інститут — явище родового права¹⁵¹. В дійсности не було тут ніякого права, а тільки практика надужить: волости сиріт-князів забирали ся старшими свояками, що потім, коли сі сироти виростили, не мали ніякої охоти звертати спадкоємцям — «отчичам» тих волостей, тим більше що така сирітська волость тим часом перемінила иноді вже кількох хазяїв, була проміяна, відібрана і т. и., отже прийшло ся б переводити великі короводи, інтересовані князі, *beati possideates*, того не хотіли — і князю-ізгою приходилось силоміць здобувати собі батьківські чи взагалі якісь волости.

Заходи ізгоїв

Таких ізгойських родин за Всеволода, після того як Борис Вячеславич наложив головою, було

---

¹⁵¹ Теорія ся розвинена була Соловйовим в Ист. Россіи I. с. 283; новійша критика її у Сергеевича Юридическія Древности II с. 332–3; ширше про се говорю в III томі главі III.

на Русі три: три Святославичі — Роман, Олег, Давид і Ярослав (ще малий); два Ігоревичі — Давид з невідомим на ім'я братом, і три Ростиславичі — Рюрик, Володар і Василько. Всеволод і Ярополк Ізяславич оба мали по ізгойській волости — оден Чернигів, другий Волинь, тому були природними союзниками. Головно боротьбу з ізгоями веде Всеволод, чи властиво його син — енергичний, зручний, нестомний Мономах, що від довшого часу заступав і виручав батька: Всеволод хоч був ще не старий (як він сів на київський стіл, було йому тільки 48 літ), але взагалі не визначався енергією. Ізгої головно оперують половецькою помічю; при тім вони мали прихильників в деяких землях. Всеволод з Мономахом то пробують приборкати ізгоїв оружно, то придобрити їх якоюсь уступкою, і так серед сих неустаних війн, умов та всяких короводів проходить ціле князівство Всеволода, без яких небудь виразних результатів. В тім і головний зміст сих п'ятнадцяти років його панування в Києві.

Після останньої неудачі Олега (1078 р.) боротьбу з Всеволодом поновив старший Святославич Роман, вибравши ся походом з половецькою ордою) на Переяславщину (1079). Але Всеволод, перестрівши його, встиг перетягнути Половців на свій бік, так що вони вбили Романа й

вернулись ¹⁵². Олега ж, очевидно під впливом Всеволода, ухопили тмутороканські Хозари, передали Грекам, і там його увязнили — очевидно також на бажаннє Всеволода, що стояв в тісних зв'язях з царгородським двором. В сїм візантійськїм в'язненню сей небезпечний для Всеволода претендент пробув чотири роки (між иньшим два роки він перебував на острові Родосі, де бачив і оповідає про се руський подорожник до Єрусалима ігумен Данило) ¹⁵³. Ізгойське гніздо —

---

¹⁵² Як я вже згадував (в I т. с. 573), у звістці літописи є відгомін якоїсь пісні, що прокидаєть ся в сих словах: «й суть кости его и доселѣ тамо лежаче, сына Святославля и внука Ярославля». Пригадаймо, що по словам автора Слова о полку Ігореві сього Романа оспівав Боян; може й тут ми маємо останки сеї Боянної пісні.

¹⁵³ «Въ томъ бо островѣ (Родосі) былъ Олегъ князь рускый 2 лѣта и 2 зимы», вид. Норова с. 7, про сей Паломник див. далі, т. III с. 464 і 659. Правдоподібно з сим побутом Олега в Греції треба зв'язати недавно здобутий — коли не факт, то близьку до нього правдоподібність — про шлюб Олега з Грекинею. Шлюмберже в своїй *Sigillographie byzantine* (1884) видав печатку з написю: κε βδ (κύριε βοήει) τη ση δουλη δφεοανου αρχοντηση ρωσιαστη μουζαλωνηση, з археологічного погляду зачисляючи її до XI–XII в. Д. Лопарьов (в замітці: *Византійская печать съ именемъ русской княгини, Визант. Временникъ 1894, I*) висловив дуже правдоподібний здогад, що ся «Геофано з рода Муцалонів, руська княгиня», була

Тмуторокань зістало ся без хазяїна, і Всеволод послав туди свого посадника. Але вакувало воно не довго. 1081 р. прибїгли туди Давид Ігорович з Володарем Ростиславичом, звідки й як — не знати. По аналогії з пізнїйшими заходами Ростиславичів можна догадуватись, що й тепер була якась боротьба, що Давид і Володар попробували відібрати від Ярополка Волинь — цілу, чи може яку частину, але се їм не удалось, і вони муїли тікати й удались до Тмутороканя. Вони вигнали звідси Всеволодового посадника і осїли ся в Тмутороканю, але теж не надовго: 1083 р. вернувсь із заслання Олег, і Давид з Володарем зістались знову без

жінка Олега (з Любецького синодика; дійсно, виходить, що Олег мав жінку Теофанію — Зотов в IX т. Лѣтописи археогр. ком. с. 24 і 34). Можна висловити здогад, що сей шлюб з візантійською патриціянкою й дав можливість Олегу видерти ся з візантійської неволі назад на Русь, бо певно, що Всеволод, скільки ставало його впливів, запобігав тому.

Иньшу ще гадку до сеї справи висловив недавно проф. Кулаковский (Труды XI археолог, съѣзда т. II с. 133): приймаючи, що ся Теофано була жінкою Олега, він думає, що Русїа печатки — се східня частина Таврії. До сього толковання терміна Русїа я ще верну ся (в гл. VII), а тепер зауважу тільки: дуже гіпотетичний сам по собі, здогад сей в приложеню до кримських волостей Олега не правдоподібний зовсім: що за волость в самій східній части Таврії, без Тмутороканя? Чи Олегова жінка не могла називати ся «руською княгинею» й без того?

нічого.

Відокремленнє Галичини

Давид одначе занадто скоро допик Всеволоду та змусив його до уступки. Він напав на Олешє, важну київську торговельну стацію на нижнім Дніпрі, поарештовав купців, «Гречників» або «Греків», і позабирав їх майно. Се робило таку шкоду київській торговлі, що Всеволод постановив якось заспокоїти Давида: він дав йому волость на границі Волини й Київщини, «вдасть єму Дорогобужь». Пізнійше ся так звана Погорина стала суперечною територією між Київським і Волинським князівством; кому вона належала — Всеволоду чи Ярополку, на певно не знати, але по всякій правдоподібности не Всеволоду, а Ярополку¹⁵⁴. Та хоч би належала вона навіть Всеволоду, то Давид, як претендент на Волинь, по своїм батьку був дуже ненаручнм і немилим сусідом Ярополку. Але як раз тоді, здаєть ся, прийшло ся Ярополку понести иньшу страту — се вже напевно, що вона дотикала його власних земель. Стало ся се так: того самого року два брати

---

¹⁵⁴ Судячи до тому, що говорить ся про Погорину 1097 р. — Іпат. с. 172.

Ростиславичі, сини Ростислава Володимировича, мабуть Рюрик і Василько, що жили в Володимирі (чи волею, чи неволею — в полоні, — не знати), втікли звідси, скориставши з подорожі Ярополка у Київ на великдень; потім зібравши ватаги, теж не знати які і де, вони напали на Володимир і вигнали звідти Ярополка. Всеволод оборонив його: він кілька разів посилав Мономаха, і то вкінці вигнав Ростиславичів, та привернув Володимир Ярополку 155 . Але вкінці, щоб заспокоїти

---

¹⁵⁵ Іпат. с. 144. Мономах в своїй автобіографії згадує про два чи три походи в поміч Ярополку: «и паки до Изяславичихъ за Микулинь (Содовйов II. 307 поправляв на «Ростиславичихъ», і се правдоподібно) и не постигохомъ ихъ; и на ту весну къ Ярополку совокупляться на Броды». Далі: на ту зиму идохомъ къ Ярополку совокуплятися на Броды и любовь велику створихомъ» (Лавр. с. 239). Сі походи обіймають рік часу, се ясно видно з тексту; дата їх може бути викомбінована; очевидно, останній похід не може бути иньшим, як той, про котрий оповідає літопись під 1084, а тим самим і перший похід на Броди належить не до боротьби (припустім) Ростиславичів з Ярополком, що закінчила ся втікачкою їх 1081 р., а до сеї новійшої, що привела до надання їм Галичини.

Найбільш правдоподібний порядок подій був би ось який: з початком 1084 р. (може десь постом — Великдень був ранній, 31 марта) Ярополк вибрав ся до Києва і ще перед великоднем міг довідати ся, що Ростиславичі втікли з Володимира з ворожими замірами. Всеволод зараз вислав Мономаха — ловити Ростиславичів, але догнати їх не удало ся (у Мономаха

Ростиславичів, Всеволод віддав їм Галичину, що перед тим, разом з Волинею належала до Ярополка. Се було початком відокремлення Галицького князівства, тому над сим фактом треба застановити ся трохи.

Вище вже я згадував, що ще батько Ростиславичів мабуть якийсь час мав Галичину. На сю гадку наводять факти, що Ростиславичі тримають ся разом з Давидом Ігоревичом — претендентом на Волинь, крутять ся все коло Ярополка, дістають нарешті Галичину, і на тім заспокоюють ся, так що й на Любецькім з'їзді сі волости potwierджено їм. При загальній тенденції князів — здобути свої отчини (сей принцип отчин був основою й любецьких постанов) — стає дуже правдоподібним, що Галичина була отчиною для Ростиславичів, і тому вони її як раз добивали ся.

Вкінці вони її дістали. В любецьких

се дієть ся десь на початку весни). Після того — чи з тої нагінки безпосередно чи по повороті до Київа наново — Мономах пішов помагати Ярополку против Ростиславичів і злучивши ся з ним коло Бродів, мабуть Ростиславичів відогнав. Аж погім мабуть опанували Ростиславичі Володимир, і Мономаха знову вислано до помочи Ярополку; він знову злучив ся в ним коло Бродів, вигнав Ростиславичів, але при тім зажадав від Ярополка наділення Ростиславичів і встиг прийти до порозуміння в сій справі («любовь велику створихомь», як він каже).

постановах, як вони передані в літописи, говорить ся виразно, що Ростиславичі дістали сі галицькі волости (з них названо Перемишль і Тереховль) від Всеволода¹⁵⁶. В 1087 р., як видно з оповідання про смерть Ярополка, Рюрик Ростиславич вже сидів у Перемишлі, та й у Звенигороді, мабуть, був котрийсь з його братів¹⁵⁷. Значить Галичину віддано Ростиславичам перед 1087 р. Найвідповіднішим для сього моментом була війна Ярополка з Ростиславичами 1084 р. Правда, можна припустити, що Ростиславичі були дістали Галичину від Всеволода ще перед тим, але що потім, завівши війну з Ярополком, попали були в

---

¹⁵⁶ Іпат. с. 167. Досить розповсюднений погляд, що Ростиславичі самі відібрали Перемишль у Поляків (Соловійов П. 307, Барсов с. 279, Ан. Левицький *Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla* с. 24-5 й ин.), але про се нема звістки ніде. Длугош, на котрого покликають ся, загально говорить тільки, що Русь підбита Болеславом, увільнила ся від Поляків, а Василько Ростиславич взяв і попалив кілька польських міст (I. 382 і 402). Перша згадка, розумієть ся, не має ніякої історичної вартости, а похід Василька взято, очевидно, з літописи (Іпат. с. 150). Натомість літопись, оповідаючи про Любецький з'їзд (Іпат. с. 167), виразно каже, що Перемишль Ростиславичі дістали від Всеволода.

¹⁵⁷ Іпат. с. 144-5.

неволю, землі стратили, і в 1084 р. на ново їх дістали; але на се нема ніяких натяків в наших джерелах. Тому певнійше буде прийняти р. 1084 датою першого надання, тим більше, що як раз після сього попсовали ся відносини Ярополка до Всеволода¹⁵⁸. У всякім разі роки 1079-87 — се той час, коли Галичина відокремила ся від Волини в руках Ростиславичів.

Мономах пише в свої автобіографії, що війну 1084 р. він закінчив повним порозумінням з Ярополком. Передача Галичини муїла статись отже за згодою Ярополка. Але він не міг переболіти сеї утрати, і гнів його обернувсь на ініціатора сеї уступки — Всеволода. Становище Ярополка, обсаженого тепер з двох боків ворогами дійсно було не веселе: з одного боку Ростиславичі, з другого претендент на Волинь Давид Ігоревич. Але тим менше можна було йому сварити ся з Всеволодом. Літопись каже, що його підбивали на Всеволода лихі дорадники; дорадники, дійсно, були

---

158 1084 р. приймають для надання Галичини Ростиславичам й новійші історики Волини — Андріяшев с. 111, Іванов с. 121. Соловйов вказував на 1085 р. (II с. 301), але далеко правдоподібнійше, що війна 1085 р. була вже результатом того, що Всеволод виміг від Ярополка Галичину, для Ростиславичів.

не мудрі, але й сам Ярополк, котрого літопись¹⁵⁹ вправді дуже похваляє за християнські чесноти («кратокъ, смиренъ, братолюбивъ и нищелюбець, десятину дая отъ всихъ скотъ своихъ святѣй Богородици, и отъ жита на вся лѣта»), але видко не може похвалити за розвагу¹⁶⁰, міг би зміркувати, що сидючи в ізгойській волости, він мусить до кінця триматись із Всеволодом. Всеволоду міг він закинути хіба тільки те, що той, задовольючи ізгоїв його коштом, не спішив ся задовольати тих, що претендовали на його власну Чернигівщину. Всеволод дійсно мусів мати тоді сей плян: задовольши иньших ізгоїв чужим коштом, ослабити головних своїх ворогів-Святославичів і позбавити їх сил для боротьби.

Поділ Волинських волостей

Ярополк почав збирати ся до війни з Всеволодом. Але Всеволод довідав ся про се завчасу, і перше ніж Ярополк вибрав ся на ту війну, Мономах вже маршував до Володимира. Ярополк

---

¹⁵⁹ Іпат. 145.

¹⁶⁰ Його потім навіть уважали сьвятим, див. Філарета Русскіе святыє XI. с. 306.

втік у Польщу, полишивши родину і бояр в Луцьку: мабуть до Володимирців він не мав довіря. Але й Лучане піддалися Мономаху, і він позабирав Ярополкову родину, бодр і скарб у Київ, а в Володимирі посадив Давида¹⁶¹. Тим він дуже перекладав клопоти з Ярополком на голову Давида. Одначе не знати чи Давид дістав при тім цілу Волинь, може бути, що Всеволод лишив дещо і для себе, судячи з того, що слідом бачимо Мономаха на Волини.

Ярополку удалося ще поправити свою справу і поучити Всеволода, аби його не легковажив. 1087 р. він прийшов із Польщі з помічними військами. Його стрів Мономах. Не знати, чи заімпонував Ярополк приведеним польським військом, чи підобрився до Всеволода, тільки Мономах вернув йому Волинь. Але Ярополк захотів відібрати й від Ростиславичів Галичину. Перебувши трохи в Володимирі, він пішов на Звенигород галицький, очевидно — походом. На дорозі одначе його підступом убив якийсь Нерядець, «оть дьяволя наученья і оть злыхъ челоуѣкъ». Нерядець втік до Рюрика Ростиславича у Перемишль; правдоподібно, він коли не був ним посланий, то робив для нього, усуваючи небезпечного ворога. Пізнійше Давид

---

¹⁶¹ Іпат. с. 144.

виразно казав, що то Ростиславичі забили Ярополка¹⁶². Всеволод ходив з сього поводу сам походом до Перемишля в тім же році. Правдоподібно, поводом виставлено було те підозрінне на Рюрика що до убийства Ярополка, але в дійсности Всеволод, мабуть, мав на меті уставити політичні відносини по тій перемині, яку робила смерть Ярополка в ситуації. Літопись нічого не каже, що при тім стало ся з Волинею, але судячи з пізнійших вказівок, Всеволод поділив Ярополкову спадщину: головну пайку, з володимирським столом, дістав Давид; Берестейську волость Всеволод придав Св'ятополку, брату Ярополка, в додаток до Турово-Пинської волости, а собі взяв за комісію Погорину — де перед тим сидів Давид. Я вивожу се з того, що потім як Св'ятополк був уже в Києві, Давид страхав його Васильком: як що Василько забере собі Волинь, то відбере й від Св'ятополка Бересте і Погорину¹⁶³; видно, що то

---

¹⁶² Іпат. с. 168. Оден з визначних російських учених середини ХІХ століття Тюрін написав спеціальну статю: Смерть Ярополка Изяславича (Современник т. ХVІ відд. II), де складав вину убийства Ярополка на Давида. Йому відповідав, складаючи на Рюрика, Соловійов — II. 308-9. Дійсно, на Давида нема ніяких доказів.

¹⁶³ Іпат. с. 172.

були землі сьвіжо забрані від Волинської волости¹⁶⁴. А що Давид дістав Волинь з Володимиром від Всеволода, про се виразно говорить ся в любецьких постановах¹⁶⁵.

Але Погорина не була, мабуть, одиноким заробком Всеволода при тій історії. Сьвятополк, діставши Туров, слідом перейшов туди з Новгороду (1088). Пізнійше Новгородці дорікали йому, що він їх кинув («ты еси шель оть насъ»)¹⁶⁶, але коли зважити, що як раз по виході Сьвятополка Всеволод посадив у Новгороді свого внука, Мономахового старшого сина Мстислава¹⁶⁷, то воно стає більш

---

¹⁶⁴ Можна б додати ще звістку Татіщева (II с. 219), що Ярослав Сьвятополкович хотів відібрати Погорину від Мономаха: вона може мати значінне, бо сам Татіщев не думав, що Дорогобужську волость (Погорину) взято від Ярополка (ib. с. 137).

¹⁶⁵ Іпат. с. 167. Татіщев (II. 139) таки й каже, що Давид дістав Володимир по смерті Ярополка, але не знати, чи се він де вичитав, чи викомбінував (комбінація, в кождім разі, зовсім справедлива).

¹⁶⁶ Іпат. с. 182.

¹⁶⁷ Іпат. с. 182, I Новг. с. 67.

правдоподібним, що Св'ятополк відступив Новгород Всеволоду в обмін на Туров, бо інакше хто зна чи й дістав би він Туров по смерті Ярополка; Туров же йому був потрібний, аби звідси ближше пильнувати київського стола, що по Всеволоду мав йому прийти. Чи сяк чи так, а Всеволод при сих перемінах заробив, як бачимо, добре. Тепер поза його руками зіставались тільки: Туров, Волинь з Галичиною, Полоцьк і околиці Св'ятославового уділу — Муром і Тмуторокань.

Ціла ізгойська політика отже на разі удалась Всеволоду. Коштом Ярополка задоволив він дві ізгойські родини, заробивши при тім чимало і для себе, а тим часом родина Св'ятославичів, зіставши ся сама з своїми претенсіями, затихла по нещасливім кінці Романа і заслання Олега, та мовчки виглядала ліпших обставин в своїм Тмуторокані та Муромі.

Се було дуже наручно Всеволоду, бо він і без того мав чим журити ся. На Волини, як бачили ми, мав він клопоти з Ярополком. На півночі непокоїв його Всеслав: він по смерті Св'ятослава зачипав ся з Новгородом, потім попалив Смоленськ (1078), і Мономах двічі ходив на його землі¹⁶⁸. На полудню, почавши від походів ізгоїв Бориса й

---

¹⁶⁸ Лавр. с. 239.

Олега (1078 р.) та Романа (1079), де брали участь половецькі ватаги, майже без перерви чинили напади Половці — вже на власну руку, Літопись дуже мало говорить про них (властиво є тільки одна згадка — під 1092 р., хоч за те й характеристична: «рать велика бяше отъ Половецъ отвсюду»). Але Мономах в своїй автобіографії подав інтересні відомости в сій справі, і вони відкривають перед нами всю тяготу сеї половецької «рати». І так довідуємо ся звідти, що десь 1078-9 р. Половці повоювали «Стародубъ весь». Десь 1084 р. вони взяли Горошин (в Переяславщині). 1085 р. вісімтисячна половецька орда несподівано напала на Мономаха коло Прилуки (тамже). Потім чуємо їх напади в околиці Сьвятославля, Торчеська, Юрева, знову битву коло Красного — все в Київщині. Потім знову коло Варина — в Переяславщині¹⁶⁹. Коли зважимо, що Мономах, хоч і був головним героєм сієї боротьби з Половцями¹⁷⁰, все таки ані не брав участі в усіх битвах з ними, ані не мав на гадці записати всі половецькі напади, то зміркуємо, кільки то їх могло бути в дійсности.

---

¹⁶⁹ Див. в примітках до мапи.

¹⁷⁰ Вона одначе не перешкоджада йому в потребі й собі уживати половецької помочи, нпр. в поході на Всеслава.

Заграничні зносини

З круга заграничної політики для часів Всеволода знаємо не багато. З рештою з західно-європейськими землями Всеволод до безпосередньої стичности мав уже менше нагоди, від коли західні українсько-руські землі відокремили ся від Київа; тому й про конфлікти сих західніх земель з Угорщиною й Польщею тут не говоримо. На доповненне сказаного вище про звязки з Німечиною в середині і другій половині XI в, згадаємо тут лише про нещасливу доньку Всеволода Евпраксию. Вона вийшла за муж за маркграфа саксонського, а коли повдовіла, оженив ся з нею, 1089 р., імператор Генрих IV; але вони жили зле, німецькі хроністи оповідають страхи, як Генрих зневажав жінку, й вона нарешті (1094 р.) втікла від нього до маркгр. Матильди тосканської, а за її посередництвом удала ся до папи. Справу її з чоловіком розсуджувано потім на синоді в Констанції, потім в Пяченці (1095 р.); Генриха осуджено за його супружі неправди й виклято, а Евпраксія по тім вернула ся на Русь. Пізнійше (1106 р.) вона постригла ся в Київі й незабаром померла (в 1109 р.)¹⁷¹. Шлюб сей зрештою,

---

¹⁷¹ Про неї Бернольд Monum. Germ.hist. Scr. V. 457–8, 462,

незалежно навіть від свого нещасливого характеру, не міг мати для Руси особливого політичного значіння уже тому, що Генрих і Німеччина тоді були заняті своїми домашніми справами¹⁷².

Тісні звязки існували далі з Візантією. Ми знаємо, що Всеволод сам був оженений з візантійською царівною, і не вважаючи на зміни династий на візантійським столі він піддержував далі ці звязки: найліпший доказ на се — заслання Олега до Царгорода 1079 р. Бачимо потім, що й його син Мономах зістаєть ся в тісних зносинах з Візантією, але з рештою не маємо більше фактів до сих відносин¹⁷³.

Еккегард ib VI. 720. *Annalista Saxo* ibid. 721, *Donizo Vita Mathildis* XII. 394, *Annales Stadenses* XVI. 316-7 і 326, Іпат. л. 186 і 188. Див. про сей шлюб ще *Giesebrecht Geschichte der deutschen Kaiserzeit* III с. 627-8, 650-662.

¹⁷² В компіляції Татіщева (II. 136) оповідаєть ся під 1082 р., що Генрих просив Всеволода допомогти йому на угорського короля Гейзу, і Всеволод пішов походом, але завернув ся «від гір», виславши воєводу Чудина — мирити Гейзу з цісарем. Се оповідання має багато підозрілих анахронізмів (нпр. — Гейза вмер ще 1077 р.) та недорічностей і належить до сумнівних ще більше, ніж вище подана звістка про корсунські справи.

¹⁷³ Про здогад, що Михаїл Дука сватав свого брата за Всеволодову доньку, говорив я вище — с. 66.

Далі піддержували ся зносини з скандинавськими краями. Свого Мономаха Всеволод оженив з донькою нещасливого англійського короля Гаральда, що по Гастингській битві разом із братами утікла в Данію й там перебувала, доки не вийшла за муж на Русь. Свого старшого сина Мстислава Мономах оженив з донькою шведського короля Інґа Стейнкельса Христиною, але не знати чи сей шлюб уложений був ще за життя Всеволода (Мстислав родив ся 1076 р.)¹⁷⁴.

Характеристика Всеволода. Його смерть

У зверхній політиці, в воєнних справах виручав Всеволода Мономах, скачучи з Смоленська в Переяслав і з Переяслава під Броди; у внутрішній управі Всеволод мусів радити собі иньшими способами, і тут лігопись, хоч як для нього прихильна, не замовчує нарікань. «Він волів, каже вона, молодиків, з ними радивсь, а ті водили ся

---

¹⁷⁴ Про сї шлюби 1 Нов. с. 122, Saxo Grammaticus (XII в.) — Monum. Germ. hist. Scr. XXIX с. 67, Genealogia Ingeburgis reginae (кінець XII в.) ib. с. 165, датська Knytlingasaga (XIII в.) ib. с. 292, Heimskringla с. 345, Morkinskinna с. 356 (історії норвезьких королів, з XIII віка).

своїми особистими інтересами, рили під иньшими боярами і не пильнували справедливости в управі; тивуни почали грабити, здирати людей грошевими карами, а князь про се не знав». «Земля збідніла від неустанних війн і урядницьких здирств», скаржать ся на иньшій місці літописи самі Кияне ¹⁷⁵. Літописець поясняє сї непорядки Всеволодовими клопотами від ізгоїв, його хоробливістю й старістю, хоч Всеволод не був дуже старий: він умер маючи 63 роки. Правдоподібно, що тут причина була в характері і в замилованнях князя. Упускаючи суд і управу, виручаючи себе сином в походах, Всеволод за те був дуже зручним, вирахованим політиком, як то ми могли оцінити в вище поданім огляді. При тім в усім він дуже уважав на вимоги й погляди суспільности і вславив ся своїм взірцевим житєм. «Сей благовірний князь Всеволод, каже літописець, змалку любив правду, був ласкавий для убогих, віддавав честь єпископам і сьвященникам, а особливо любив монахів і задоволяв їх потреби; він і сам цурав ся пянства і похоти, — тому й батько його любив» ¹⁷⁶. Був він справді великим прихильником церкви і духовенства, фундував

---

¹⁷⁵ Пат. с. 151, 153.

¹⁷⁶ Пат. с. 151.

кілька монастирів — знаємо нпр. його монастирі св. Михайла (Видубицький) і другий — св. Андрія фундований для його доньки Янки (Анни), що в нїм постриглась 177 . Мономах підносить його незвичайні знання: «отець мой, дома сѣдя, изумѣяше 5 языкъ, — в томъ бо честь есть отъ инѣхъ земель». Сей факт оцінюють звичайно як доказ особливої осьвіти, але се знанне могло мати й чисто практичне значінне — в досить розвинених заграничних дипломатичних зносинах.

Умер Всеволод 1093 р., 13 квітня, в присутности своїх синів Володимира Мономаха і Ростислава. Його поховано в Софійській катедрі, коло гробу батька: літопись каже, що Ярослав заповів йому, аби казав себе поховати коло нього, «бо він любив його більше від його братів»¹⁷⁸.

Святополк у Києві

Мономах був паном ситуації в Києві в момент смерти батька, міг відразу сісти на київській столі і зайняти місце Всеволода в політичній системі Руської держави. Але обережний і вирахований, як і

---

¹⁷⁷ Іпат. с. 144–5.

¹⁷⁸ Іпат. с. 151–2.

його батько, він не відважився на такий сьміливий і ризиковний крок. Літопись добре відгадала його мотиви, вложивши в уста йому такі гадки¹⁷⁹: «як я сяду на столі мого батька, то прийдець ся мені воюватись з Сьвятополком, бо то перед тим: був стіл його¹⁸⁰ батька».

Якихось принципів переходу київського стола, окрім досить неозначеного принципу отчинности, жите й історія не виробили тоді, як не виробили й пізнійше; все рішали шанси й конкуренція, Мономах мусів знати, що Сьвятополк не пустить київського стола: він може й з Новгорода до Турова перейшов, аби бути поблизу. Розпочинати ж боротьбу з Сьвятополком, маючи за спиною Сьвятославичів, з їх претенсіями на Чернигів, і тяжку грозу половецьких нападів, — було б дійсно дуже небезпечно. Тож Мономах післав до Сьвятополка, закликаючи його на київський стіл, а сам пішов у Чернигів. Переяслав дістав менший його брат Ростислав; як поділили Всеволодовичі иньші батьківські волости, не знати зовсім, та й не важно, бо слідом вони однаково злучилися в руках Мономаха. Новгород віддано Давиду

---

¹⁷⁹ Іпат. с. 152.

¹⁸⁰ В полудневій редакції хибно: моего.

Святославичу, старшому з Святославичів, які жили ще; тим, очевидно, хотіли приглушити справу чернігівської волости¹⁸¹.

Святополк не загаявсь і в провідну неділю 24 квітня вже прибув до Києва. Літопись, хоч прихильна Всеволодовій династії, зазначає одначе, що Кияне прийняли Святополка «з радістю»¹⁸². Значилоб се, що династія Всеволода і спеціально старий Всеволодович: Мономах ще не мали тоді особливих симпатій у Києві; воно й не диво, коли правління Всеволода полишило такі невеселі згадки у людей своїми судами й тивунами. Але і з Святополка не мали люди потіхи: він лишив по собі лиху славу. Патерик, передаючи, очевидно, устну традицію, пише, що за часи Святополка було багато кривд людям, він нищив без вини визначних людей («домы сильных») і багато заграбив майна¹⁸³, та ілюструє се історією з соляними

---

¹⁸¹ І Новг, с. 66: тут сказано, що Мстислав сидів у Новгороді 5 літ, а по нім (значить 1093 р.) сів Давид і пробув два роки — до 1095. Перед тим він, мабуть, сидів у Муромі.

¹⁸² Пат. с. 152.

¹⁸³ Патерик с. 152; ся звістка (як також і про голод на Русі) є й у Стрийковського (І. 167), але цікаво, що він се бере «z kроніki ruskiej», разом в інших звістках.

спекуляціями Св'ятополка, про котрі згадаю низше. Взагалі він у наших джерелах виступає чоловіком користолюбним, несправедливим, а zarazом нездарним: правда, по часті се залежить і від самих джерел, більш прихильних його сучаснику — Мономаху; так, нездарним політиком Св'ятополк в дійсності зовсім не був, се побачимо виразно самі.

Половецькі напади

Князюваннє Св'ятополка розпочало ся дуже сумно: він вступив на київський стіл в часи сильного половецького натиску. Ми бачили вище (з автобіографії Мономаха), що при кінці 80-х рр. Половці сильно непокоїли Київщину. Перед самою смертю Всеволода була в Переяславщині «рать велика оть Половець отвсюду». В перші роки Св'ятополкового пановання на київськїм столї сей натиск тріває далі й приводить полудневу Київщину до повного спустошення, до утрати кольонїзаційних здобутків спокійніших десятиліть — від часів упадку Печенїзької орди. Анальогічне діяло ся, правдоподібно, і на лівім боці Дніпра, в Переяславщині. Повторяли ся: тяжкі часи Володимира, тієї «рати без переступа», смутні часи, коли, кажучи словами Слова о полку Ігореві, «рідко

гукали по Руській землі орачі, але часто кракали ворони, ділячи собі трупи, та вели свою бесіду галки, збираючись летіти на поживу»¹⁸⁴. Патерик дійсно згадує про «сильний голод і велику загальну нужду в Руській землі», «смерти надлежачи глада ради бывающего на вси люди»¹⁸⁵; се по части могло стати ся через сарану (про неї говорить літопись під 1094 і 1095 р. — «поядоша всяку траву и многа жита»¹⁸⁶), але ще більше мабуть таки через ті неустанні напади Половців і вічну тривогу.

Ся хижа, навісна степова хмара сперсоніфікувала ся на довгі часи у руської людности в особі одного з тогочасних половецьких ватажків — хана Боняка. Він дав ся в знаки сучасникам сильно. Літопись його титулує: «безбожный, шолудивый, хыщникъ»¹⁸⁷. В історії волинської війни Василя він представлений

---

¹⁸⁴ Розд. VI.

¹⁸⁵ Вид. Яковлева с. 152–3.

¹⁸⁶ Погодін — Хронологическій указатель древней рус. исторіи (Уч. Записка пет. акад. VII. 2 с. 79) уважав другу звістку дублетом.

¹⁸⁷ Пат. с. 102.

ворожбитом, віщуном: виє по вовчому, і вовки йому відповідають¹⁸⁸. В XII в. чуємо легенду, як Боняк рубав шаблею київські Золоті ворота (зовсім як польські джерела оповідають про Болеслава)¹⁸⁹. В пізнійших народніх переказах, відомих нам від XVII в., «шолудивий Буняка» перейшов уже в зовсім міпичну, нелюдську, надприродну істоту: демона смерти, шкелета покритого шкірею, з смердячими потрохами; до сеї фігури привязані були різні мандрівні казкові перекази — про убиванне ним слуг, які підглянуть, що він не живий чоловік, а такий шкелет, про уратованне одного з тих слуг, що потім убиває самого того демона, і т. и. — перекази, що не мають ніякого звязку з історією Боняка, окрім самої фігури шолудивого хищника, перетвореного народною творчістю на сю казкову істоту¹⁹⁰.

---

188 Іпат. с. 177–8.

189 Іпат. с. 299.

190 Див. розвідку Драгоманова Шолудивый Буняка въ украинскихъ народныхъ сказаніяхъ, К. Старина 1887, VIII і X; передруковано в збірнику його праць, в І т. Збірника фільольогічної секції Н. Товариства ім. Шевченка. Найдавнійшу верзію сеї новійшої верстви Бонякової легенди маємо в XVII в. — у Юзефовича Kronika m. Lwowa, с. 266-7,

По великій рати в Переяславщині 1092 р., на весну 1093 р. Половці вибрали ся новим походом. Прочувши про смерть Всеволода, вони прислали до Сьвятополка послів «о мирѢ», себ то жадаючи окупу за спокій. Сьвятополк увязнив послів. Половці почали нищити Київщину і обложили м. Торчеськ — осаду руських Торків. Сьвятополк почав вибиратись у похід. «Розважні бояри» «мужи смысленѢи», як їх зве літописець, очевидно бояре київські, перестерегали його, щоб він не поривав ся на Половців з малим військом: Сьвятополк мав 800 мужа дружини тай уважав, що сього на Половців вистане, і його піддержували «нерозсудні» (несмысленѢи) дорадники, але розважні казали, що здалось би на той похід і 8000, тільки нема чим їх удержувати: земля збідніла від війни і непорядків управи. Вкінці вони радили удати ся по поміч: до Мономаха, і Сьвятополк їх послухав — післав до Мономаха, просити помочи. Мономах прибув дійсно з військом своїм і з братом Ростиславом. В фамилійнім монастирі Всеволодовичів — Видубицькім князі зійшли ся, але зачали від своїх княжих рахунків, «взяста межі собою роспрѢ которы». «Розважні бояре» стали їх напоминати: Половці нищать руську землю, а ви сварите ся;

потім порозумієте ся між собою, а тепер кінчіть справу з Половцями — чи миром, чи війною». Вкінці по довгих коровадах і суперечках князі уложили межі собою союз, присягли згоду — «цілували хрест», і тоді доперва перейшли до половецької справи. Мономах не радив іти на Половців, думав, що ліпше окупити ся; правдоподібно — орда була занадто численна. Але перемогла Сьвятополкова гадка, що стояв за походом, і всі рушили під Трипіле, над усте Стугни.

Тут одначе знову виникла рїкниця в поглядах — чи йти за Стугну, чи ні. Князі скликали дружину й зачали радити ся. Мономах знову радив годити ся з Половцями, заразом страхаючи їх військом, і його підтримували «розважні бояре». Але загал Киян був у воевничім настрою, і їх гадка перейшла на сій военній раді: рішено не миритись, а битись — іти за Стугну. Але коли прийшло до битви, зараз за Стугною, коло Трипіля, між двома лїніями оборонних валів, що сходили ся тут, київські «людьє» не оправдали свого воевничого запалу — вони не витримали натиску Половців, що ударили на них, і побігли. Сьвятополк з своєю дружиною тримав ся, але не міг сам удержати ся, й мусів тікати за ними. Половці ударили тоді на Володимира й по «лютий битві» змусили й його до утечі.

Настала безладна втікачка, особливо на броду

через Стугну. Ростислав, бредучи з Мономахом, почав тонути. Мономах став його ратувати, але ледво не втонув сам, а брата не виратував, він згинув. Київський Патерик оповідає монастирський переказ, що ця смерть спіткала Ростислава за його нелюдський учинок: він казав утопити печорського монаха, прозорливця; Григорія, що напророкував Ростиславови сю смерть і тим нагнівав його). В Слові о полку Ігоревім є поетична апострофа до сеї трагічної смерти молодого Всеволодовича, що звучить як принагідна ремінісценція з старшої пісні: «молодому князю Ростиславу зачинив Дніпро свої темні береги; плаче мати Ростиславова по молодім князю Ростиславу; посмутніли цвіти від жалю, й дерево з туги до землі похилилось»¹⁹¹.

Мономах по сій пригоді побіг до свого Чернигова; Св'ятополк, втікши до Трипілля, звідти вночі дістав ся до Київа. Земля лишила ся безборонною, і Половці почали пустошити самі околиці Київа, заходячи навіть за Київ, між Київ і Вишгород. Св'ятополк попробував знову виступити проти них, але на Желани (під Київом) його знову розбито, і маса Руси побито, більш як в попередній битві. Торчеськ Половці тимчасом держали в облозі і відбивали всі атаки обложених.

---

¹⁹¹ Розд. XIII.

Забракло там запасів, а довести нових не удавалось. Вкінці Половці забрали і воду, і Торки по завзятій обороні мусіли піддатись. Місто спалено, а людей Половці забрали в неволю. Тим закінчила ся кампанія. З великою здобичею пішли Половці на свої кочовища, ведучи масу невільників. «Змучені холодом, стомлені голодом і жаждою, схудлі з біди на лиці, почорнілі, йшли вони незнайомими краями, серед диких народів, голі й босі, з ногами поколеними на терні, і з слізми говорили між собою: «я з того міста», «я з того села», так розпитувались і з слізми оповідали про свою родину, підводячи очі до Вишнього, що знає всі тайни»...¹⁹² Свѣтополк, не чуючи можности дальшої боротьби, оженив ся з донькою Тугорхана, «половецького князя», щоб піддобрити ся до Половців, і дав окуп, щоб не воювали більше (се називаєть ся в наших літописях: «створи мирь»). Окупивсь і Мономах¹⁹³.

Похід Олега

---

¹⁹² Іпат. с. 157.

¹⁹³ Іпат. с. 157, Лавр. с. 240 (до сього текста поправка Арцибашева I, 2 нр. 236: замість «на Султ» — «на Стугт»).

Ся катастрофа осьмілила Олега Святославича. Він зрозумів, що настав його час. Взявши Половців до помочи, він прийшов на другий рік (1094) з Тмутороканя під Чернігів. Мономах засів у місті, Олег попустошив передмістя і почав добувати «острог». Вісім день ішли бійки, нарешті Мономах стратив надію відбитись, а як він сам поясняє: «пожалував християнських душ, сіл, що горіли, та монастирі, та сказав: нехай погані не хвалять ся», і розпочав переговори з Олегом. Він віддав йому Чернігів, а сам ретировався з останками дружини в Переяслав. Се було в день св. Бориса (24 липня; мала Мономахова дружина, яких сто мужа, з родинами мусіла перебирати ся серед половецької орди, «і облизувались на нас як вовки», пише Мономах, — але щасливо пройшла у Переяслав 194 . Свої почутя до Половців Мономахова дружина й сам Мономах виказали за те, коли прибули на весну до Переяслава половецькі старшини Ітлар і Кіган «на мирь», себ то — брати окуп. Дружина Мономаха задумала їх порізати; Мономах з початку противив ся, — бо він їм присягнув, але потім згодив ся. Він закликав їх до себе, там їх замкнули в покою і постріляли з даху безборонних, як щурів. Потім Мономах і

---

194 Іпат. с. 157–8, Лавр. 240.

Святополк наглим нападом заскочили їх табор за Голтвою і пограбили. Кликали з собою й Олега Святославича, але він не пішов і не згодивсь убити сина того Ітлара, що був у нього.

Сю відмову Олега князі прийняли як провокацію: мовляв Олег тримає з Половцями — «зане ся бязе приложиль к Половцемъ», як мотивує Мономах в своїй автобіографії. Відносини зірвано, «бысть mezi ими ненависть»¹⁹⁵. Ізяслав Мономахович зайняв Муром, вигнавши Олегового посадника. Давид Святославич під тойже час, розсваривши ся з Новгородцями, вибрав ся звідти й захопив Мономахів Смоленськ¹⁹⁶. Олега Святополк і Мономах в ізвали на якийсь небувалий конгрес до Київа: «приходь до Київа умовити ся в присутности епископів, ігуменів, бояр наших батьків і громади («горожаны») про Руську землю, щоб оборонити її від поганих».

Дійсна ціль була иньша. Знаємо обвинуваченне на Олега, що він хоче тримати з Половцями, і загальне незадоволенне на його союз з Половцями (літопись висловляє його кілька разів досить сильно, а відгомін сеї традиції маємо ще і в

---

¹⁹⁵ Іпат. л. с. 158–9, Лавр. с. 240.

¹⁹⁶ Іпат. с. 160, 1 Новг. с. 67.

Слові о полку Ігоревім, що його зве «Гореславичом» замість Свѣтославича, та винуватить у всіх тодішніх усобицях)¹⁹⁷. Зовсім ясно, що Мономаху з Свѣтополком треба було на тім конгресі не наради, а чого иньшого. Під пресією загальної опінії вони хотіли або примусити Олега, щоб розірвав союз з Половцями і таким чином позбути ся небезпечного половецького союзника у себе з заду під час завзятої боротьби з Половцями з фронту, а zarazом і ослабити самого Олега (се все особливо важне було для Мономаха), або — знайти повід, знов таки — санкціонований загальною опінією, для дальшої боротьби проти Олега. Олег, очевидно, розумів се дуже добре. «Набравшись дурної пихи», «усприємь смысль буй и словеса величава», як клясифікує се неприхильний йому літописець, Олег відповів, що не признає над собою суда «єпископів, чернців і смердів». Тоді Свѣтополк і Мономах оголосили його одномишленником Половців і пішли на нього походом.

Се було при кінці квітня (1096). Олег не

---

¹⁹⁷ «Той бо Олегъ мечемъ крамолу коваше и стрѣлы по земли сѣяше... Тогда при Ользѣ Гориславичи сѣяшеть ся и растяшеть усобицами, въ княжихъ крамолахъ вѣци человѣкомъ съкратиша ся» (VI).

відваживсь ані вийти проти них, ані відсижувати ся в Чернигові; похід, видно, застав його неприготованим. Він вихопив ся з Чернигова в Стародуб, Володимир і Сьвятополк погнали ся за ним і обложили в Стародубі. Облога була дуже тяжка, Стародубці завзято боронили свого отчича; близько пять тижнів ішли битви під городом. Нарешті Стародубці не могли довше триматись, і Олег капітулював. Сьвятополк і Мономах зажадали, щоб він прибув разом з братом Давидом на з'їзд до Київа — «зняти ся и порядъ положити»; Олег присягнув на тім. Подібно вчинили і з Давидом: Сьвятополк і Мономах ходили під Смоленськ, примусили його вернути ся в Новгород і теж постановили з ним угоду — мабуть зобовязали його приїхати на той з'їзд¹⁹⁸.

---

¹⁹⁸ Іпат. с. 160–1, 1 Новг. с. 118, Лавр. с. 241 Новгор. л. похід на Давида уміщує під 1095 р., але се, правдоподібно, помилка. Насамперед в переговорах з Олегом під Стародубом, є, здаєть ся нині, натяк, що з Давидом тоді ще не порозумілись, а в оповіданню про суздальську кампанію просто сказано, що Олег мав іти до Давида «Смоленську» (Іпат. с. 164), та й Найдавнійша літопись перехід Давида з Новгорода до Смоленська кладе аж на кінець 1095 р. Коли Олег по стародубській кампанії подав ся до Смоленська, Давида там не чути, але Смольняне тримались Сьвятославичів (се міг бути червень-серпень 1096 р.), у Новгороді ж Давида не було зимою 1096/7 р. (Іпат. с. 165–7). Катадьог новгородських князїв зовсім ігнорує друге се князівство

Але Олег не хотів вдавати ся на ласку свояків і рішив ще попробувати щастя. Він пішов був на Смоленськ; Смольняне не прийняли його, але до нього пристали «вої» звідти. З ними здобув він собі назад Муром (Ізяслав Мономахович при тім наложив головою в битві) і задумав до сього прилучити й поволзькі волости Мономаха. Йому удалось опанувати Суздаль і Ростов, але наспів з військом Мстислав з Новгорода, знищив Олега під Суздалем (на р. Колачці), зайняв назад не тільки Поволже, але й Муромську волость і Олегу порадив не тікати, а звернути ся з поклоном до «братії», щоб

Давида, правдоподібно — се було щось зовсім ефемерне. З того всього я робив би таку комбінацію, як найбільш правдоподібну: по стародубській кампанії Давида силоміць вивели з Смоленська в Новгород, нпр. в червні-липні 1096 р., але Смольняне стояли до Мономаха в опозиції, і відносини: до Давида були не полагождені остаточно. Дуже скоро по тому (нпр. серпень-вересень 1096) наступило порозуміння з Давидом; в своїй автобіографії Мономах згадує про подорож (чи може властиво похід) до Смоленська «с Давидом смиривше ся», і вона була десь на початку осені 1096 р. (бо потому Мономах ходив ще на Половців на Сулу, а на зиму тогож року він пішов на Поволже). Давида на основі сього остаточного порозуміння виведено з Новгорода, і туди на його місце перейшов знову Мстислав Мономахович. Щож міг дістати Давид? Я думаю, не що иньше як Чернигів — уже тоді.

не виключали його з Руської землі¹⁹⁹.

Половецькі напади

Та коли становище Олега було прикре, то з другого боку й Святиполк з Мономахом відчували пекучу потребу полагодити нарешті відносини на Руси, з Святославичами значить, щоб можна було звернути сили проти Половців. Сі часи були справжньою оргією степових нападів і спустошень. Після купленого окупамі спокою 1094 р. Половці прийшли другого року знов у Київщину²⁰⁰. Вони обложили Юрїв, столицю Порося, стояли коло нього ціле літо, як позаторік коло Торчеська, і ледво не взяли його. Святиполк був окупив ся їм, але вони не забрали ся й після того з Київщини. Тоді Юриївці, вибравши час, покинули місто й втікли до Києва. Святиполк звелів їм поставити замок коло Витечева, і тут оселив Юриївців з їх єпископом, «Засаковців» (людей з околиці Сакова — на лівім березі Дніпра) і з иньших пограничних

---

¹⁹⁹ Іпат. с. 164–7.

²⁰⁰ Не знати, чи се стало ся перед убийством ханів в Переяславі, чи по нім.

міст²⁰¹. Епізод характеристичний, він показує, що неустанні напади Половців знищили пограниче, і люде довше не могли тут витримати. Поросе, відбудоване Ярославом, пропало знову для української кольонїзації й житя. Подібне мусіло діятись і на лівім боці.

Знищивши пограниче, Половці узяли ся до Київа й Переяслава. Поки Сьвятополк з Мономахом били ся з Олегом під Стародубом, Боняк напав на Київ, попустошив околицю й спалив княжий двір на Берестовім. Иньший половецький старшина — Куря пустошив околиці Переяслава й спалив Усте (мабуть треба розуміти тут усте Трубежа). За ним слідом прийшов Сьвятополків тесть Туторхан, і взявсь вже до облоги Переяслава. Він простояв тут три тижні, коли наспів Мономах з Сьвятополком, що по стародубській кампанії уганяли за Боняком за Рось, аж над Бог²⁰². Тутор-хана взяли з двох боків — від Заруба й від Переяслава, і побили, сам він наложив головою. Та поки князі виручали

---

201 Іпат. с. 159–60.

202 Я думаю, що до сього Боняковото походу належить звістка Мономаха (Лавр. с. 241), уміщена зараз по облозі Стародуба, і Мономах під Переяслав (на Туторхана) прийшов десь з Київщини.

Переяслав, Боняк вернув ся до Київа і 20 червня²⁰³ ледви не прохопив ся до міста; попалив передмістя, монастирі (між иньшим пограбив Печерський монастир), спалив двір Всеволода коло Видобич і безкарно втік²⁰⁴.

Довше зіставати ся в такій ситуації було неможливо. Коли Мономах з бідн уступав з Чернигова 1094 р., він міг мати ще замір при першій нагоді відібрати його собі назад, але тепер мусів бачити зовсім ясно, що треба йому рішучо вирікти ся отчини Святославичів і щиро помирити ся з ними. Та Мономаху при тім конче хотілося, щоб його уступка не виглядала вимушеною, а вільною, щоб Олег явив ся перед ним в ролі прохача; «сам зрозумій, чи мені випадає першому звернути ся до тебе («послати к тебѣ»), чи тобі до мене», писав він до Олега перед суздальською кампанією²⁰⁵, і все жадав, аби Олег з'явивсь на

---

²⁰³ В літописи битва з Тугорханом датована 19 «иуля», а напад Боняка «въ 20 тогоже мѣсяца, въ день пятокъ, въ часъ 1 дне». Але пятница була 20-го червня, а не липня, і тут треба читати: иуня, а се тим більше, що инакше Тугорхан стояв би під Переяславом сім тижнів, трохи за довго.

²⁰⁴ Іпат. с. 161–2.

²⁰⁵ Лавр. с. 245.

загальний з'їзд, щоб аж там покінчити справу: Чи се була річ Мономахової амбіції — що він хотів надати характер ласки своїй уступці, чи йому хотіло ся з'обовязати Олега і тим вимогти, аби він розірвав свій союз з Половцями, — не знати. Але знов і Олег ніяким сьвігом не хотів здавати ся на ласку Мономаха. Аж нарешті програвши суздальську кампанію, стративши все, він вже не мав енергії вертати ся знову до Тмутороканя та розпочинати боротьбу на ново, і піддав ся вимозі, що йому неустанно повторяли протягом двох років і Мономах, і Сьвятополк, і Мстислав — згодив ся покоритись і прибути на з'їзд²⁰⁶.

З Давидом Сьвятославичом Мономах порозумів ся наперед. «Ми з твоїм братом умовлялись, але без тебе не можна умовитись», писав Мономах до Олега в осени 1096 р. Я думаю, що се наступило в осени 1096 р., при переводі Давида з Новгороду: думаю, що йому тоді вже Мономах віддав Чернігів. Олегу по суздальській

---

²⁰⁶ «Даже начнеши каяти ся Богу, и мнѢ добро сердце створиши, пославь соль свой или пископа, и грамоту напиши с правдою, — то и волость възмешъ с добромъ, и наю сердце обратиши к собѢ, и лѣпше будемъ яко преже, нѣсмъ ти ворожбитъ ни месьтникъ», писав Мономах Олегу по смерти свого сина Ізяслава, Лавр. с. 245.

кампанії, коли він з'обов'язався покоритись «братії», правдоподібно зараз таки вернули Муром. Остаточні нові відносини, нова політична ситуація мала бути санкціонована на загальному княжому з'їзді, що відбувся в осінь 1097 р. — в останні дні жовтня чи в перших листопада, в Любчі — правдоподібно, урочищу цього імені під Києвом²⁰⁷.

Любецький з'їзд

З князів прибули окрім Святослава Мономаха, Давид і Олег Святославичі, Давид Ігоревич і Василько Ростиславич. Метою з'їзда, по словам літописного оповідання, було «строєньє мира» — забезпечення згоди, а мотиви її ухвалили князі воно стилізує так: «пощо губимо Руську землю, маючи між собою ворожнечу? тим часом Половці пустошать нашу землю і тішать ся, що внутрішні війни між нами тривають до тепер. Будьмо однодушні від тепер і пильнуймо Руської

---

²⁰⁷ Звичайно розуміють тут звістний Любеч на Дніпрі, вище устя Припєти; але з огляду, що всі тодішні княжі з'їзди відбувалися під Києвом на пів-неутральній лівобічній території, або на острові, досить правдоподібно, що й сей з'їзд був на лівім боці Дніпра під Києвом, де є озеро Підлюбське (рукоп. матеріали зібр. Бороздіним — див. Барсов с. 143).

землі! Кождий нехай має свою отчину: Сьвятополк — Ізяславів Київ, Володимир — Всеволодове, Давид, Олег і Ярослав (Сьвятославичі) — Сьвятославове, а решта ті волости, які хто дістав від Всеволода: Давид (Ігоревич) Володимир, Володар Ростиславич Перемишль, Василько — Теробовль». На тім ціловали хрест, ухваливши: «від тепер колиб хто розпочав війну, то на того будемо всі ми і честний хрест»²⁰⁸.

В сій ухвалі можна-б виріжнати кілька осібних моментів — постанов ріжного значіння, принципіальнійших і спеціальнійших. Так, сею ухвалою прийнято принцип отчинности — кождий князь має мати ті землі, які належали його батькови. Се дуже важна постанова, великого принципіального значіння. Бо хоч вона говорить спеціально про дані волости, але мала значінне прецедента і на дальше (розумієть ся — коли інтересовані князі знаходили на поперте сього прецедента иньшу доказову силу — політичну, оружну). Вона була фіналом концентраційної політики в її теорії, рішучим ударом тенденціям збирання земель, виявленим по смерти Ярослава: загарбані землі тепер мали бути віддані спадчикам (де ще вони лишили ся). Але вповні сей принцип

отчинности переведений не був: Новгород, хоч належав до Св'ятополкової отчини, зіставсь у Мономаха, і ся справа виринула потім, по кількох лігах.

Другий момент — санкціонуванне теперішнього стану володіння і уставленне союзу для оборони спокою. Се було відновленне заповіді Ярослава старшому сину: як би хто кого скривдив, помагати покривдженому; тільки тепер сей обов'язок кладеть ся на весь союз князів.

Третє — союз проти Половців, для заховання цілости Руської землі. Ним касували ся всякі союзи з Половцями, отже й союз з ними Олега.

Цікаво, що се все діеть ся на родинній основі: зібрали ся князі тільки Ярославового потомства, про полоцьку лінію нема й згадки, певно її й не кликав ніхто. Се родинна, а не державна одність, фамілійний союз, тим самим дуже непевний що до своєї трівкості.

Та ухвали сі були повалені навіть скорше, ніж можна було думати.

Введена в літопись повість описує Любецькнй з'їзд дуже іділічно, як акт братської любови. Та здасть ся автор пересолодив сей образ для контрасту з дальшими под'ями. В кождім разі щирости на сїм з'їзді, певно, було не більше як на теперішніх дипломатичних конгресах і з'їздах, і з Любецького з'їзда зараз розвинулись події зовсім не

іділічні, що відсунули на кілька літ пляни союзу проти Половців і оборони Руської землі.

В останні роки в основі політичної ситуації лежав тісний союз двох найсильніших князів — Мономаха й Сьвятополка. Сьвятополк користав з сього союзу для спільної боротьби проти Половців, а сам енергично помагав Мономаху не тільки на Половців, але і в його боротьбі з Сьвятославичами, здаєть ся без усякої винагороди за се — принаймні не знаємо про неї нічого. Певний несмак від такого безкористного вислугування Сьвятополк міг уже перед тим мати. В любецьких постановах він міг почувати себе ще більше покривдженим: його отчина Новгород зісталась у Мономаха, а ся отчина Сьвятополка інтересовала, — се видно з того, що він кілька літ пізнійше хотів навіть дати Волинь в заміну за Новгород. При тім відносини Сьвятополка з Мономахом не були щирі взагалі, і на сїм ґрунті зараз виросла інтрига.

Осліпленнє Василька

Бояре Давида Ігоревича зараз по з'їзді звернули увагу свого князя, що Василько звязав ся з Мономахом і укладають собі союз проти нього — Давида, й против Сьвятополка. Спостереження сї зробили вражіннє на Давида; він переказав їх Сьвятополку й радив увязнити Василька, що також

і як вони по з'їзді задержав ся трохи в Київі. Давид пригадав Св'ятополку смерть його брата Ярополка, що його мовляв забили Ростиславичі, й страхав Св'ятополка, що Василько, опанувавши Волинь, забере від Св'ятополка й волинські волости — Погорину та Берестє, й Турово-пинське князівство, а Мономах хоче взяти Київ. Св'ятополк під впливом сих оповідань вагав ся, не знаючи, чи Давид щиро його остерігає, чи хоче його в своїй інтересах підняти на Василька; вкінці остереження й намови Давида зробили своє, й Св'ятополк рішив ся затримати Василька. З початку хотів він його зазвати до себе на іменини, що були за кілька день, але Василько сказав, що не може зістати ся, боїть ся, що в його волости іде війна без нього. Давид представив таку негречність молодого свояка як новий доказ його ворожих замислів, і се зміцнило рішення Св'ятополка. Василька постановлено вхопити, і Св'ятополк послав нового післанця, кличучи Василька, коли не може лишити ся до іменин, аби приїхав бодай посидіти в трійку з Давидом.

Василько, що стояв з своїм обозом коло Дніпрового перевозу, під Видубицьким монастирем, поїхав на се запрошення на Св'ятополків двір. В дорозі Василька стрів його отрок і остерігав, аби не їхав, бо хочуть його вхопити, але Василько не повірив тому: «як того

вхопити? оноді цілували хрест, що як котрий на котрого повстане, то хрест буде на того і ми всі!», і таке подумавши, перехрестив ся, здав ся на волю Божу і з невеликим числом дружини поїхав таки до Сьвятополка. Той вийшов йому на зустріч, завів до «гридниці», й ще раз просив його лишити ся на іменини, але Василько казав таки, що не може, бо вже післав в дорогу свої «товари» (обоз). Сьвятополк просив принаймні лишити ся поспідати (завтракати) і пішов зарядити, а Василько лишив ся сам з Давидом, — говорив до нього, але «не бѢ в ДавыдѢ гласа ни послушанья», не міг анї слухати, анї говорити, «бѢ бо ужасль ся и леть имѢя въ сердцѢ». Посидівши трохи Давид вийшов і собі, ніби по Сьвятополка, і тоді Василька вхопили і наложивши подвійні кайдани замкнули на ніч. Сьвятополк одначе все ще бив ся з гадками, як йому поступити з Васильком, і другого дня скликав бояр своїх і віче, Киян, радити ся, що йому робити. Віче прийняло одначе сю справу досить холодно, очевидно — не хотячи входити в княжі котерії. Коли Сьвятополк переповів йому остереження Давида, «бояре и людье» сказали: «щож, мусиш княже стерегти своєї голови; коли Давид каже правду, треба Василька покарати; коли ж Давид сказав неправду — він відповідає перед Богом». Отже віче все таки признавало за Сьвятополком право взяти ся до репресій. Ігумени київських

монастирів, прочувши про се, почали просити Сьвятополка, аби пустив Василька, — той відповів, що се все Давид робить. Давид же, довідавши ся про се й боячи ся, що Сьвятополк вкінці таки пустить Василька, почав намовляти, аби казав його осліпити — се був звичайний візантійський спосіб, обчислений на те, аби зробити небезпечного противника нездалим до дальшої діяльності. Сьвятополк перечив ся й хотів пустити Василька, але Давид переконав його, і Сьвятополк віддав йому Василька.

Тоїж ночі його вивезли в оковах на возі з Києва до поблизького Звенигорода. Тут його завели до маленького покою, де вже сидів якийсь Торчин, Сьвятополків пастух, і гострив нїж. Побачивши се, Василько зрозумів, що його хочуть осліпити «й возопи кь Богу плачемъ великомъ и стонаньемъ великомъ». Тим часом конюхи Сьвятополка й Давида простелили долі ковер і хотїли простерти на нїм Василька, але той сильно боров ся, так що мусїли покликати до помочи иньших, і вкінці повалили Василька і придушили йому груди дошкою, знятою з печі. Василько одначе боров ся далї, так що двох конюхів, сидючи на тїй дошці, не могли утримати його, отже взяли другу дошку з печі, положили на груди й два иньші слуги сїли на дошку; при тїм так придушили йому плече, що кости в грудях затріщали. Тїльки тоді той Торчин

міг узяти ся до своєї ганебної операції. Вдарив в око ножем, але не трапив і втяв лице, доперва потім всадив ніж в око, вийняв око, потім всадив в друге і вийняв друге око. Василько зомлів і лежав як мертвий. Його піднесли на коврі, положили на віз і повезли до Володимира. Рано стали з ним на торговищі в Звижені на обід, зняли з нього залиту кровію сорочку й дали попаді випрати. Попадя випрала, убрала його в чисту сорочку й сівши коло нього оплакувала його як мертвого. Василько, що лежав як мертвий цілий той час, очуняв і спитав, де він. Попросив пити, і коли напив ся, «вступила душа» в нього — прийшов до свідомости й полапавши мокру сорочку сказав: «по що зняли з мене? нехай би в сій сорочці прийняв я смерть і став перед Богом у кровавій сорочці!» Потім повезли його спішно до Володимира, по падолистовій груді й завезли на шестий день до Володимира. Там всадили до одного двора й оточили сильною сторожею²⁰⁹.

Так оповідає сю ганебну подію заведена в літопись повість про волинську війну, написана прихильником Мономаха, якимсь Василем; він оповідає се, очевидно зі слів самого Василька, з котрим бачив ся під час того володимирського

---

²⁰⁹ Іпат. с. 169–171.

в'язнення, і як бачимо — представляє сей епізод особливо ворожо для Давида. Для політичної ситуації передовсім важна його згадка про той союз Василька з Мономахом. Автор називає се «лживими словесами» Давидових бояр, нав'язаних їм сатаною; але ся «лживість» закинена мабуть представленню сього союзу як агресивного, зверненого против Св'ятополка і Давида, а не самому факту зближення Мономаха до Василька. Інших виразних звісток про союз Мономаха з Васильком не маємо, але є натяки, що потверджують сю звістку²¹⁰. Дійсно, коли вже під час Любецького з'їзду зарисували ся ближші відносини між Давидом Ігоревичом і Св'ятополком, Мономаху натурально було зблизити ся до Василька; тільки плянів на Київ при тім у його не могло бути: не до нової боротьби з Св'ятополком було тоді Мономаху. Але відносини Мономаха до Св'ятополка, були, видко, не добрі. О скільки щиро увірив у пляни Василька сам Давид, не знати. Він міг зовсім щиро бояти ся

---

²¹⁰ Найбільш виразно натякав на союз Мономаха з Васильком той факт, що Давид, діставши звістку, ніби на нього ідуть походом Мономах із Св'ятополком, звернув ся до Василька (що був тоді у нього в арешті), просячи, аби післав до Мономаха, щоб той вернув ся (Іпат. с. 173). Друге — що Мономах не пристав до князів, коли вони по Ветицькім з'їзді задумували йти на Ростиславичів (Лавр. 232-3).

Ростиславичів та старати ся розжалити на них і Св'ятополка. Можна думати й так, що він умисно збаламутив Св'ятополка на Василька, аби захопити собі його волость, але се була б занадто сьмілива гіпотеза — навіть неприхильний Давиду Василь того не каже, а представляє його самого настрашеним доводами його бояр.

Вість про осліпленне й увязненне Василька та про сей союз Св'ятополка і Давида проти Мономаха (осліпленого Василька тепер не було що рахувати) разом зміняла політичну ситуацію й особливо мусіла вразити Мономаха. Він зістав ся нагло без союзників, перед новим ворогом, тим часом як що йно були полагождені, і то з дебільшого, не так дуже певно, його відносини до інших ворогів — Св'ятославичів. Мономаху прийшло ся братись на шгуки. Але послухаймо як оповідає про сі події його прихильник.

Володимир, каже він, — прочувши про осліпленне Василька, страшно загорював і розплакав ся, кажучи, що того не бувало ще на Руси. Він зараз закликав Св'ятославичів, аби йшли під Київ «поправити се зло». Св'ятославичі теж загорювали і зібравши війська, зараз пішли до Мономаха під Київ. Зібравши ся під Городком (на лівім боці Дніпра, під Київом), вони вислали послів до Св'ятополка, виноватячи його в осліпленню, а слідом збирались іти й на Київ. Св'ятополк хотів

уже був тікати з Київа, але справу взяла в свої руки київська громада, вислала до Мономаха удову кн. Всеволода й митрополита, умовляючи не воюватись на радість Половцям, і Мономах послухав. Князі постановили, що всьому винен Давид і поручили Святиполку його укарати, і на тім справа закінчилась²¹¹. Все се оповіджено дуже гарно і жалісно, князі доказують великий патріотизм і моральне почуте, їх похід на Святиполка — рух безпосереднього почутя їх, на чолі їх Мономах — ідеальний патріот, що всіми комендерує. Тільки все се зовсім розминаєть ся з дійсним характером і розвоєм подій.

В дійсности Мономах тоді ще зовсім не був патріархом Руської землі, як двадцять літ пізнійше, й супроти зверненого проти нього союзу Святиполка й Давида мусів себе почувати досить немило. Йому не було на разі иньшого виходу, як перетягнути на свій бік Святославичів. І йому се до певної міри удалось: на весну 1098 р.²¹² він разом із ними міг уже задемонструвати перед Святиполком похід на Київ. Але сей сьвіжо

---

²¹¹ Іпат. с. 171–3.

²¹² Так виходить з того, що сей похід стоїть в річних записках вже під мартівським 1098 р.

зліплений союз не був ані трівкий, ані щирий, і демонстративний похід під Київ мав результат зовсім несподіваний: Святославичі вийшли в союз із Святуполком, і княжі переговори закінчили ся тим, що Святуполку, під легкою покривкою кари Давиду за осліпленне Василька (хоч осліпив його Святуполк, у себе, своїми людьми), поручало ся відібрати собі Волинську волость від Давида. Инакше сказати, Мономах, не знайшовши певної опори в Святославичах, задоволив ся тим, що звернене на нього вістре відвернув на Давида, віддавши його на жертву Святуполку, і тим знищив їх союз, що був обернений против нього. Поцілено воно було добре: Волинь була теж отчиною для Святуполка і предметом його апетитів. Але взяти тою ціною Святуполка під свій вплив Мономаху все таки не удалось: операючи ся на союзі з Святославичами, Святуполк зайняв собі зовсім самостійну й дуже впливову позицію в політиці, як побачимо слідом.

Давид тим часом, діставши в руки Василька, попробував був забрати його волость, але наскочив на Володаря, і той примусив Давида залишити сі пляни і випустити Василька (при кінці марта 1098). Не вдоволивши ся тим, Ростиславичі помстили ся над Давидом, попаливши його пограничні землі. Потім приступили під Володимир і післали до володимирської громади, жадаючи, аби видали тих

бояр, що намовили Давида на Василька. Володимирці вдарили в дзвони, скликали віче й зажадали від князя, аби видав тих бояр. Давид, передчуваючи біду, вислав ще сих бояр з міста, перед тим, але громада вкінці вимогла, що їх видав — інакше грозила ся, що піддасть ся Ростиславичам. Бояр віддано Ростиславичам і ті повісили їх і розстріляли стрілами²¹³.

Тим часом Свѣтополк зміцнив себе помочию Свѣтославичів, забезпечив собі богатыми дарунками неутралітет Поляків, до котрих звертав ся по поміч Давид Ігоревич, і доперва на початку 1099 р. розпочав свою кампанію на Давида. Давида обложено в Володимирі; він чекав помочи, що обіцяли йому польські князі, але ті, перекуплені Свѣтополком, помочи не прислали, хоч взяли гроші й від Давида. Вкінці по семи тижнях облоги Давид скапігулював: піддав Свѣтополку місто під умовою, аби випустив його з Володимира, і втік у Польщу. Але забравши Давидову Волинь, Свѣтополк не міг устояти перед спокусою прилучити до неї й Галичину, «бо то була волость його батька і брата» (Ярополка), як стилізує його мотиви повість. Без довгих короводів пішов він її заберати, хоч перед тим присяг Ростиславичам, що

---

²¹³ Іпат. с. 175.

воює тільки з Давидом. Та Ростиславичі того не настрашилися і стрівуши його з військом на границі своєї землі, «на Рожні полі» (на вододілі Серета і Буга) розбили його сильно. Василь в своїй повісти оповідає, що сліпий Василько виїхав з хрестом перед військо, пригадуючи Святиполку його присягу, і се зробило вражінне на військо: «богато побожних людей бачило високо вгорі хрест над Васильковими вояками». По сій неудачі Святиполк передав дальшу кампанію своїм синам і сину Давида Святославича Миколі, що був з ним з помічним військом, а сам вернув ся до Київа. Святиполчичі звернули ся по поміч до Угрів проти Ростиславичів і дістали дійсно. Сам король з старшиною й великим військом прибув у поміч і приступив під Перемишль, де замкнув ся Володар. Давид, що по своїм погромі став союзником Ростиславичів, привів в поміч половецьку орду під проводом Боняка. Під Перемишлем на Вягрі стала ся битва, де Половці страшно знищили Угрів, звабивши їх малим відділом до погоні й потім обнявши всіми своїми силами: «збили Угрів у мяч, як сокіл збиває галок». Угри кинули ся тікати, й маса їх потопило ся в Вягрі і Сяні. Повість, що рахує угорське військо на неможливе число 100 тис., каже, що пропало їх 40 тис. Се розумієть ся неправда, але великі утрати їх не підлягають сумніву: «така біда стала ся, що нема такого й у

книгах, і оповісти не годен», як кажуть угорські хроніки²¹⁴.

Се осьмілило й Давида Ігоревича, і він почав здобувати собі назад Волинь. Йому удало ся здобути Володимир, де в облозі загинув старший Сьвятополкович Мстислав, і кампанія, що ще протягла ся після того кілька місяців і мала різні переміни, закінчила ся (десь коло вересня 1099 р.) тим, що Волинь зістала ся в руках Давида²¹⁵.

---

²¹⁴ Угорська хроніка з XIV в. (т. зв. Мальована або Маркова Хроніка) представляє неудачу Угрів карою за немилосердність їх короля: коли він вступив в Руську землю, жінка Руського князя *nomine Lanca*, кинувшись до ніг короля, благала слізю, аби він не *disperderet gentem illam*; але король відіпхнув її. Очевидно — се тільки легендарна ампліфікація.

Битва під Перемишлем датуєть ся в нашій літописи 1099 роком; в угорських записках (*Hist. Hung. fontes* III с. 209) вона стоїть під 1100 р., але тут очевидно певніша наша хронологія.

²¹⁵ Ширшу аналізу звісток і подій звязаних з Волинею і Галичиною в сих роках дав я в розвідці: *Волынській вopрось* (1097–1102), друкованій в Київській Старині 1891, IV і V і осібно (Київ, 1891). Головним джерелом для них служить все таки повість Василя, заведена в літопись під 1097 р. і написана, судячи по деяким згадкам, між 1112 і 1124 pp. Написана в часах популярности і першенства Мономаха, вона сьвідомо чи но сьвідомо й на події кінця XI в. дивить ся через сї пізнійші окуляри, самих же фактів не можна підозрівати, бо

Не здужавши здобути від Давида Волинь оружно, Сьвятополк звернув ся до князів, щоб вони відібрали йому Волинь у Давида. І се йому удалось, бо Сьвятополк, як сказано, заняв собі дуже вигідне становище в політиці: з Сьвятославичами він був у союзі (спеціально з Давидом), а Мономах його бояв ся. На з'їзді Сьвятополка з Сьвятославичами й Мономахом у Ветичах (Уветичах), під Київом (наспроти Вишгорода, за Дніпром), в серпні 1100 р., прийшло до порозуміння між ними: Давида за кару ухвалено вивести з Володимира і передати Волинь Сьвятополку. Давида Ігоревича вівано на з'їзд, чи на суд; поводом, видно, були скарги Давида на Сьвятополка, що він хотів його вигнати, але справу повернено другим кінцем, против самого Давида. Давид сміло прибув, але стрів ся з такою холодною однодушністю зібраних князів, що, як каже літопись, не став нічого й говорити. «Прийшов до них Давид Ігорович і сказав: «чого сьте мене прикликали? от я, кому від мене кривда?» А Володимир на те відповів: «ти сам присилав до нас, казав: «хочу прийти до вас, братя поскаржити

писав се чоловік добре обізнаний з ними. Крім того про участь Угрів дають ширші й вповні автентичні відомости пізнійші угорські хроніки — *Marsci Chronicon* 83-4, Туроу гл. 60. Натомість польські джерела не дають нічого цінного для сього епізода. Іпат. с. 180, Лавр. с. 232–3.

ся на свою кривду», отже прийшов єси й сидиш з братією своєю на однім коврї, то чому не скаржиш ся, від кого маєш кривду»; і не сказав на се Давид нічого. Тоді уся братія всіла на коней — Сьвятополк із своєю дружиною, Давид і Олег з своєю дружиною, кождий осібно, а Давид Ігорович сидів осібно і не припускали його до себе, а радили ся собі з'осібна про Давида. Вкінці князі видали над Давидом такий присуд і оголосили йому через своїх відпоручників тут же на з'їзді: за те, що ти кинув ніж між нами, чого не бувало в Руській землі (історія Сьвятополка, очевидно, уважалась чимсь дуже архаїчним!), позбавляємо тебе володимирського стола, але анї увязнимо тебе, анї зробимо иньшої шкоди, а даємо тобі волость Божський і Острог, крім того Сьвятополк від себе дає тобі Дубен (з Волинської волости самогож Давида!) і Черторийськ (з Турово-пинської), а Мономах 200 гривен і Сьвятославичі других 200 гривен грошима. Давид не відважив ся спротивитись сій конспірації й піддав ся присуду. Йому потім Сьвятополк дав Дорогобужську волость, його колишнє володіннє, правдоподібно — замість тих розкиданих волостей, що признано йому на Ветицькім з'їзді, і він там і скінчив своє бурливе жите.

Окрім сього присуду князі видали ще иньше рішеннє, ще більш дивне. Після того як провинник

Св'ятополк засудив свого співпровинника Давида і за кару забрав собі його волость, він же з иньшими князями постановив відібрати волость і у покривдженого — Василька, розумієть ся — з тим, що й вона мала бути передана тому Св'ятополку, що його осліпив! Такий рішинець на користь несправедливого Св'ятополка видавав ідеальний Мономах і признаваний пізнійше св'ятим Св'ятославич Давид. Річ зрозуміла, що перед такими оборонцями правди й моральности Давид Ігоревич міг уважати безпотрібним відмикати губу.

«Тоді послали, оповідає про се своїм епічним стилем літопись, послів до Володаря й Василька, кажучи: візьми (Володарю) свого брата Василька до себе, і нехай буде вам оден Перемишль; схочете — живіть собі з нїм, не схочете — пусти (Володарю) Василька сюди, будемо його тут годувати; а холопів і смердів наших (себто Св'ятополкових і Давида Св'ятославича, забраних у війні з Ростиславичами) видайте!»

Ростиславичі показали більш енергії як Давид: вони рішучо відкинули сю нахабну пропозицію²¹⁶. Тоді Св'ятополк із Св'ятославичами постановили йти на них походом і відібрати у них волости. Воно можливо, що та пропозиція ветицького з'їзду була й

---

²¹⁶ Іпат. с. 180–1.

зроблена для зачіпки, для провокації, щоб потім мати причину відібрати від Ростиславичів Галичину і доповнити Сьвятополкови «волость його батька і брата», котру він не міг здобути сам. Але сьому спротививсь рішучо Мономах, як він описує в своїй автобіографії (вона й написана з поводу сього розмиря, як оправданне свого життя й політики, не тільки для його дітей, але й для суспільности). Пригадаймо поголоски й натяки про союз Мономаха з Васильком, зважмо, що всяке дальше зміцненне Сьвятополка було для Мономаха небезпечне, і ми зрозуміємо, що він не міг поступити инакше. Його відмова спинила союзників: може їх очам представила ся знову перспектива союзу Ростиславичів і Мономаха; у всякім разі вони після сього дали спокій Ростиславичам, і Василько лишивсь на далі в Тербовлі²¹⁷.

Політична ситуація на початку XII в.

По сих пертурбаціях політична система Руської держави виглядала так: Київщина, Волинь (з виїмком Погорини) і Туров-Пинськ в руках Сьвятополка. На Волини сидів його син

---

²¹⁷ Іпат. с. 180, Лавр. с. 232–3.

Ярослав ²¹⁸, Київщина і Туров-Пинськ в безпосередній управі самого Сьвятополка. Бересте він віддав, здаєть ся, сину Ярополка Ярославу, але той забунтував і стратив волость²¹⁹.

Друга велика держава — Мономаха: Переяслав, Смоленськ, Новгород і Поволже (про Тмуторокань вже не чуємо по тих половецьких бурях з кінця XI в.). В Новгороді сидів старший Мономахович Мстислав; иньші Мономахові сини, здаєть ся, пізнійше вже розсажені по волостях. Землі Мономаха були значно більші й сильнійші від Сьвятополкових. Після того як він позбув ся боротьби з Сьвятославичами, становище його було міцне, і він був властиво першою силою, але Сьвятополк опирав ся на союзі з Сьвятославичами, стояв у тіснім союзі також з Угорщиною і Польщею²²⁰ і грав на Русі першу роль в останніх

---

²¹⁸ Іпат.с. 179.

²¹⁹ Іпат. с. 181.

²²⁰ Сьвятополк видав 1102 р. доньку Сбиславу за нового в. князя Болеслава Кривоустого; про се Іпат. 182 і Герборд — *Monum. Pol. hist.* II. 74, але останній в дальшій оповіданню помішав Ізяслава з Володарем, тому з його оповідань не можна робити виводів про шлюб із Сбиславою, як то робить д. Бальцер с. 121. Крім того здогадують ся, що й син

роках XI і перших роках XII в. Мономах переняв у нього першенство аж пізнійше — взявши в свої руки боротьбу з Половцями.

Святославичі поділили батьківщину так, що Давид сів у Чернигові²²¹, Олег в Новгороді Сіверському, йому ж належало Посемє²²²; Ярославу зісталась Муромська волость (тоді центром її стає Рязань²²³). Визначної ролі в політиці вони не мали, виступаючи в ролі помічників — з початку Святюполка, потім Мономаха, коли він став шефом руської політики.

Святюполка Ярослав був оженений з сестрою Болеслава, але се тільки здогад: що одна донька Володислава Германа була видана в Русь, каже Галь (Monum. hist Pol. I. 429), здогади про Ярослава — у Линниченка Взаимы отношения 56 і Бальцера Genealogia 124. У всякім разі тісний союз у Святюполка з Болеславом був, як видно з звісток про помічні руські полки в польських війнах і пізнійшу поміч від Поляків Ярославу — див у Галя с. 452–3, 455, 467 (pp. 1107–1109).

²²¹ Іпат. с. 179.

²²² Іпат. с. 268. Поділ Чернигівського князівства на Чернигівське і Новгород Сіверське виступає в наших джерелах властиво пізнійше, за синів Давида і Олега, але свій початок він веде, очевидно, від 1097 р.

²²³ В перше чуємо про нього тут під 1102 р. (Іпат. с. 185).

Се особливо дивно для Олега, такого енергічного; мабуть попередні тривоги й зусилля приборкали вже його. Давид же взагалі був невизначною фігурою, як і менший брат Ярослав. Пізнійше поучення за те виставляло Давида взірцем християнських чеснот, миролюбности й стійности в слові²²⁴.

Давид Ігоревич зовсім зійшов зі сцени по ухвалі Ветицького з'їзду. Ся княжа галузь від тепер сходить ні нащо; син Давида Всеволод, чи Всеволодко, як його зве літопись, дістав Городен волинський, маленьку волость на нижній Горини.

Ростиславичі теж не брали ролі в загальній політиці, заняті своїми домашніми справами: вони далі вели завзяту боротьбу з Поляками, про котру чуємо ще з 90-х рр. (1092), і Володар навіть попався був раз в неволю Полякам²²⁵, — та заходились коло зміцнення своїх границь чужеплеменною кольонізацією. Від коли вмер Рюрик Ростиславич (1092), Володар сидів в Перемишлі, Василько в Тербовлі.

Полоччина й далі жила своїм осібним житєм. По Мономахових спустошеннях 80-х рр. старий

---

²²⁴ Слово на перенесеніє мощей Бориса и Глѣба (Памятн. древней письменности ХСVIII) с. 16.

²²⁵ Про се див. в гл. VII.

Всеслав дав спокій «Ярославовим внукам» і сидів тихо. По його смерті (1101) сини його (а було їх аж сім)²²⁶ поділили батьківщину й розпочали між собою війну, в котрій брали участь і Ярославичі (1104). Сей розділ і замішання приготували пізнійшу окупацію їх земель Мономаховою династією) (правда — не довгу).

Така політична система тривала до смерти Св'ятополка. Він хотів зробити в ній ще одну перемену. Його, видно, дуже інтересував Новгород, і він бажав навіть виміняти його у Мономаха на Волинь. Мономаху міняти не хотілось, але він не відважавсь і відмовити Св'ятополку, тож викрутився Новгородцями: він візвав сина Мстислава й новгородських відпоручників у Київ, і тут Новгородці заявили рішучо, що не приймуть до себе Св'ятополкового сина (Ярослава). Сцена ся о стільки характеристична для Мономахової дипломатії й сильного становища Св'ятополка, перед котрим викручувався Мономах, що її варто навести: Новгородці з Мстиславом і з Володимировими послами стали перед Св'ятополком, і послы Мономаха сказали: «от Володимир прислав свого сина, а от і Новгородці

---

²²⁶ Про число його синів (рахують або шість або сім) див. у Давидовича с. 71.

прийшли, щоб узяти твого сина, а Мстислав нехай іде у Володимир». Тоді Новгородці сказали: «нас прислано з заявою: ми не хочемо ані Св'ятополка ані його сина; коли має твій син дві голови, нехай іде; ми Мстислава дістали ще від Всеволода й вигодували його собі на князя, а ти нас покинув». Св'ятополк всякими способами умовляв їх, але нічого не вдіяв, і відступив від свого пляну ²²⁷. Розумієть ся, як би Мономах не мав нічого проти обміну, то не турбував ся б тим, чи Ярослав має ще одну голову в запасі, чи ні, і не спроваджував би їх до Києва з сею заявою.

Боротьба з половцями

Постанови княжих з'їздів в Городку, по осліпленню Василька, і потім у Ветичах скасували побожні заміри Любецького з'їзду. Постанови про забезпечення спокою, про оборону покривджених потоптали слідом зовсім безпardonно самі їх автори. Постанову про отчини потоптано теж — князі забрали отчину у Давида, хотіли забрати і у Ростиславичів, та тільки ті не дались. Замість аби «соблюдати» Руську землю від Половців, вони знову залізли з головою у внутрішні війни. Але

---

²²⁷ Іпат. с. 181–2 (1102 р.).

половецька справа занадто була пекучою, щоб її можна було заспати. В повісти Василя мотив — уважати на Половців виходить все на верх, де йно заходить мова про княжі відносини: він вкладається в уста князів на Любецькім з'їзді, як доказ потреби солідарности князів; ним мотивує Мономах потребу спільної акції князів против напастників, що нарушили спокій осліпленням Василька; ним стримують Кияне Мономаха й його союзників від походу на Святиполка: «просимо тебе, княже, й братів твоїх — не губить Руської землі! як почнете війну між собою, погані будуть тішити ся тим і знищать землю нашу, що її зібрали до купи ваші діди й батьки, великим трудом і відвагою, борючи ся за землю Руську — а ви хочете Руську землю погубити»²²⁸. І скоро відносини трохи уставились — після Ветицького з'їзду, половецька справа стала на дневнім порядку.

Головно її пильнував і положив в основу руської політики на ціле десятилітє Мономах. Тут передовсім входили в гру його власні інтереси, як переяславського князя: Переяславська волость терпіла від Половців більш нїж яка иньша земля. Але міг бути й вплив публичної опінії: Мономах взагалі дуже уважав на суспільність, на її погляди й

---

²²⁸ Пат. с. 167, 171, 172.

опінію, а суспільність дуже симпатизувала боротьбі з степом. Треба тільки поглянути на непохвальні замітки про князів, що наводили Половців на Русь, й ентузіастичні оповідання про походи на Половців, щоб переконатись в сїм; літописці та поети, що осьпівували сї походи, дають, безперечно, відгомін поглядів суспільности: всі популярні у пограничної, київської людности князі були завзяті вороги степу...

Вже 1101 р. з'їздили ся князі — Святиполк, Мономах і Святославичі під Київом (на Золотчі), здаєть ся — власне в половецькій справі, може укладаючи плян якоїсь спільної боротьби: суджу з того, що як раз сюди прибули послы від усіх половецьких старшин для переговорів. Князі призначили місцем для переговорів Саків (трохи низше по Дніпру), і тут уложено угоду й обмінано закладнів²²⁹. Але саківська умова не упорядкована, видко, русько-половецьких відносин, і по році такої виникнув плян походу в степи, на половецькі кочовища. Спеціальних мотивів літопись не подає, не каже, чи Половці самі переступили угоду, чи руські князі уважали її непевною й хотїли відстрашити Половців на далї, але низше ми побачимо натяк на те, що половецькі напади не

---

²²⁹ Пат. с. 181.

переривались і по ній. На початку 1103 р. в сій справі з'їздили ся Св'ятополк і Мономах з своєю дружиною під Київом (на Долобську); похід був вже рішений в принципі, рїзнились що до часу: дружина Св'ятополка уважала весну невідповідним часом з огляду на сільські роботи: «знищимо смердів і переб'ємо їм рільні роботи», Мономах довів, що нема що уважати на се, коли селяне — «смерди» незабезпечені взагалі від Половців. «Дивно мині, дружино, переказує літопись його аргументацію, що ви про коней до оранки думаєте, а того чому не поміркуєте, як почне смерд орати, а Половець приїде, ударить смерда стрілою, візьме його кобилу, потім піде до оселі його, візьме жінку й дітей і забере все майно його — то коня того жалуєте, а самого його чого не жалуєте». І не могла нічого на те відповісти дружина Св'ятополка, а Св'ятополк сказав: я вже, бр'ятя, готов, і встав з ради». Сі аргументи дружини й Мономаха інтересні, бо показують — перше, що в сих походах на Половців окрім дружини брали участь і земські полки з міщан і селян, друге — що половецькі напади йшли далі своєю дорогою, хоч в літописях не записано в сих роках половецьких нападів, — може тому, що занадто вже призвичаїлись до них.

І так плян Мономаха прийнято; похід ухвалено зараз; закликали иньших князів. Давид Св'ятославич і кілька дрібніших князів взяли

участь, Олег вимовив ся (може — не хотів ще розривати з Половцями). Війська рушили в марті, Дніпром у низ, від Хортиці рушили на схід степом, і пройшовши чотири дні, десь в басейні Самари стрінули й погромили половецьке військо. Богато половецької старшини полягло, а взятого в неволю старшину Бельдузя Мономах казав забити — за те, що Половці не держались присяги й напали на Русь²³⁰. Русини захопили половецькі кочовища, забрали багато товару й невільників. Ще важнійше було, що з степу при тім виведено ватаги Печенігів і Торків, що були підвласними Половцям, а тепер переходили під руську протекцію та призначались до кольонізації й оборони полудневого погранича²³¹. Св'ятополк ужив сі виведені з степу ватаги для нового скольонізованя Порося і заходив

---

²³⁰ «То вѣдѣ яли вы рота! многожды бо ходивше ротѣ, воевасте Рускую землю». Сі слова, мині здаєть ся, показують ясно, що саківська умова 1101 р. була переступлена Русю, а не Половцями, инакше Мономах, певно, не закинув би Половцям, що вони не додержують роти. Підношу се з огляду на те, що проф. Голубовський, занадто остро взагалі судячи політику руських князів що до Половців, і тут припускав зломанне роти руськими князями (Исторія Сѣверской земли с. 93 і 102).

²³¹ Іпат. с. 183–5.

ся коло його укріплення городами. В серпні тогож року відновив він Юрїв, знищений Половцями тому вісім років²³². Правдоподібно, теж робило ся й за Дніпром, в Переяславщині.

За похід 1103 р. Половці пімстили ся цілим рядом нападів. Літопись, розумієть ся, згадує не всі (декотрі нпр. знаємо з приписок до автобіографії Мономаха). Під 1105–1107 р. записано, що Боняк напав на околиці Заруба, на правім березі Дніпра, погромив ново осаджених Торків і Печенігів, що мабуть хотіли його відігнати (1105). У Мономаха згадують ся два напади Боняка, обидва мабуть на Київщину; за ним уганяли, але догнати не могли. Меньш удав ся набіг Половцям в околиці Зарічська (на Погорині): за ними гнались аж до Дунаю, догнали й перебили, а здобич відібрали (1106). На другий рік терпіла Переяславщина: Боняк попустошив околиці Переяслава (май), потім, в серпні, він же прийшов з великим військом, з иньшими ханами, під Лубен, але Мономах постягав князів (між ними був й Олег), і Половців сильно побито. Після того були переговори з Половцями; Мономах і Олег посвоячились з половецькими родами ханів Асеня і Гіргеня, висватавши доньок у двох одноіменних ханів — Аеп для своїх синів —

---

²³² Іпат. с. 185.

Юрія Мономаховича і Святослава Ольговича.

Але се не перепинило на дальше половецьких нападів. З автобіографії Мономаха знаємо про два такі напади (в р. 1108–9) — один якогось Уруби (?), другий Боняка коло Лубна²³³. В літописи є звістки про два пізніші половецькі напади на Переяславщину — 1110 р. Князі приходили до переконання, що треба сильно труснути Половецькою землею, аби зробити кінець з сими безконечними нападами. 1109 р. Момах вислав військо в степи, і воно пройшло аж до «Дона», як його називає літопись, в дійсности до Донця²³⁴, й знищило половецькі кочовища — «1000 веж взя». По сїм походї, що мав, здаєть ся, характер воєнної розвідки, вибрались і самі князі походом, але вернули ся з дороги, і на ново вибрались на другий рік (1111) в лютім, в напрямі тієї розвідки — на полудневий схід, над Донець. Вийшли ще по снігу і

---

²³³ Лавр. с. 241, обидва походи були перед спільним походом 1110 р. під Воїн (в тексті в воину, треба: к Воину — пор. л. Лавр. с. 273).

²³⁴ Аналіза оповідання про похід 1111 р. привела Барсова (Географія с. 303–4) до дійсно вповні правдоподібного вивода, що в сих походах початку XII в. треба під Доном» літописей розуміти Донець.

йшли цілий місяць. Збірним місцем була р. Голтва, де чекали решту свого війська. Безборонні городи в басейні Донця впали в їх руки: люде з Шаруканя стріли руських князів з честію, винесли їм рибу і вино і поклонили ся руським князям. Що то були за люде, літописне оповіданне не поясняє, але очевидно не Половці, бо князі не зробили місту ніякого лиха; друге місто — Сугрів вони спалили. Не знайшовши тут Половців, стали вже вертати, колиявило ся Половецьке військо — з початку менше, розбите руськими князями по «кріпкій брани», за ним нове, значно більше «многое множество» «як великі ліси і тьмами тьми». Ся друга рішуча битва мала місце 27 марта на р. Салниці чи Сольниці, правім притоку Донця, коло теп. Славянська²³⁵ і закінчили ся рішучою побідою Руси, що забрала при тім масу невільників, коней і худоби, і потім військо щасливо вернулось назад²³⁶.

---

²³⁵ Див. про неї у Аристова О землѣ Половецкой с. 221.

²³⁶ Іпат. с. 191–3. Початок сього оповідання — про нараду князів перед походом, аргументи дружини Святиполка против походу і опозицію Мономаха — повторяє сказане про похід 1103 р. Се стоїть, очевидно, в звязку з тим, що тут кінчила ся одна з редакцій Найдавнійшої літописи.

Сим походом закінчив ся сей одинокий в історії давньої Руси епізод активної, агресивної боротьби Руси із степовими ордами, епізод незвичайно популярний, не тільки для свого часу, але у пізнійших поколіннях, — він зістав ся для них героїчним періодом в життю Руси. Рідко коли політика князів в такій мірі відповідала бажанням суспільности. Треба тільки глянути на ентузіастичні описи походів 1103 і 1111 р.! Сі походи випереджають небесні знамення, гадку про похід вкладає князям Біг або ангел, ангел веде вйсько, ангели б'ють Половців; люди бачили, як летіли половецькі голови, стяті не знати ким (битва на Салниці); слава про похід 1111 р. іде «в далекі краї, до Греків, Угрів, Ляхів і Чехів, аж нарешті пройшла й до Риму»²³⁷. Руські поети оспівали сей похід в піснях, і уривки їх випадково доховали ся й до нас.

Душею сього героїчного періоду був Мономах: він виступає в літописних записках головним ініціатором і проводирем сих походів, його наставляє ангел, його оспівує перехований уривок пізнійшої пісні:

«Мономах знищив Половців; загнав хана Отрока в край Обезів (Грузію), за зелізні ворота (Кавказькі гори), а Сирчан зістав ся на Дону,

---

²³⁷ Іпат. с. 196.

відживив ся рибою (був у крайній біді). Тоді Володимир Мономах пив Дін золотим шоломом і забрав усю землю їх, загнавши клятих Агарян. По смерті Володимира послав Сирчан музику («гудця») Оря, що оден тільки й лишив ся у нього, в край Обезів і переказав через нього (Отрокови): «Володимир умер, верни ся, брате, в свою землю». Він велів переказати Отрокови ті слова, засьпівати йому половецьких пісень, а як ще не схоче — дати йому понюхати зіля евшан. Отрок не схотів вертати ся, ані послухати ся, але як дав Орь йому зіле, — понюхав і заплакав, кажучи: «ліпше в своїй землі кістьми лягти, нїж у чужій землі славному бути». І він вернувсь у свою землю, а від нього родив ся Кончак (герой половецьких нападів 2-ої пол. XII в.), що ходячи пішки й носячи казан на плечах, знищив Посуле»²³⁸.

Ослабленнє половців

Ся то боротьба з Половцями дала Мономаху славу «добророго страдальця за Рускую землю», ту

---

²³⁸ Іпат. с. 480. Історія про те, що хан Отрок втік на Кавказ, потверджуєть ся грузинськими звістками — Сборник матеріаловь для описанія Кавказа XXII. 35; в них він зветь ся Атраком син Шаргана = Шаруканя.

незвичайну популярність, що кілька років по тих походах здобула йому київський стіл і ту виключну авреолу, котрою оповита його фігура в старім письменстві і котра задержала ся на сїм вирахованім політику і зручнім ковалю своєї фортуни до наших часів. Вона, ся боротьба, дала йому й першу ролу в політиці ще перед смертю Святиполка. Вище ми бачили, що перед сею половецькою політикою Мономах займав другорядне становище, ізольований попри союзі Святиполка з Святославичами. Тепер, взявши боротьбу з Половцями в свої руки, він як головний репрезентант дуже популярної і в тодішніх обставинах жизненної справи, як талановитий вожд і знавець половецьких відносин, заняв ролу провідника, ментора иньших князїв. Хоч в літописних оповіданнях перше місце даєть ся Святиполку, як київському князю, але дійсним вождем, героєм, душею всіх тих походів виступає Мономах.

Треба признати, що ся боротьба була не тільки популярна, але дійсно мала свої добрі результати. На лїпшу політику не ставало руських володарів і політиків, і ся агресивна боротьба з головною степовою ордою та перетяганне до себе, для оборони й кольонїзації границь дрібнїйших орд — Печенїгів, Торків, ворожих головній, Половецькій орді, була ще лїпшою політикою в порівнянню з

иньшими, які практиковали ся. Се видно з дальших фактів. Бачимо, що по сій десятилітній боротьбі Половці таки притихли, і тільки безконечні війни руських князів, що втягали й Половців в ролі помічників, осьмілили їх та приготували нову половецьку бурю в останній чверти XII в. Ціле ж півстолітє Половці дуже слабо дають себе знати: вони являють ся в ролі наємників руських князів, або часом пробують використати для нападів важні політичні переміни на Руси: так прийшли вони 1113 р., на лівобічне пограниччє, прочувши про смерть Сьвятополка, але втікли зараз; подібне повторилось по смерті Мономаха, 1125²³⁹. Коли може (і навіть правдоподібно) було й більше таких нападів, то очевидно, не були вони важні, коли не згадують ся в наших джерелах. Тільки 1130 р. київському князю Мстиславу прийшлося витримати якусь більш енергічну боротьбу з Половцями — маємо про неї лише пізнійшу згадку в літописи і досить не ясну, але й вона закінчилась побідою його²⁴⁰. Нічого подібного до страшних спустошень 1068 або 1093 р. не чуємо. Кочовища половецькі, видно, відсунулись від руських границь: в поході 1120 р. за

---

²³⁹ Іпат. с. 198, 208, Лавр. с. 241.

²⁴⁰ Іпат. с. 207.

«Дін» (може теж Донець) Ярополк так і не знайшов половецької орди, по словам літописи²⁴¹, а Мстислав мав загнати її, як гіперболічно висловляється трохи пізніша згадка, «за Дін, за Волгу і Яік»²⁴². Ослаблення Половецької орди привело до повстання против неї різних підвласних орд; 1116 р. останки печензьких і торкських орд задали битву Половцям, але не здужавши перемогти, піддались Русі²⁴³. Подібні переходи ворожих Половцям орд до Русі давали їй дуже цінний матеріал для кольтонізації й оборони полудневих границь.

Смерть Сьвятополка

Боротьбою з Половцями вичерпується політичний зміст тих кільканадцяти літ, що відділяють закінчення волинської справи від смерті її головного актора Сьвятополка. У відносинах князів був спокій. Заграничні відносини (як нпр.

---

²⁴¹ Лавр. с. 277, пор. похід під 1116 Іпат. л. (с. 205), що теж обійшлося без якогось поважного конфлікту з ордою.

²⁴² Іпат. с. 218.

²⁴³ Іпат. с. 204.

участь Св'ятополка в польських справах, або загранична політика Ростиславичів, про котру низше) не грали особливої ролі²⁴⁴. Вся увага була скуплена на Половцях.

16 квітня 1113 р. Св'ятополк умер десь за Вишгородом ²⁴⁵. Княгиня його роздавала

---

²⁴⁴ Згадати треба, що у Татіщева під 1095 р. (II. 156) знову є корсунська історія: з причини пограблених Корсунянами руських кораблів Св'ятополк і Володимир, не діставши сатисфакції від Візантії, вислали військо на Корсунь; проводив ним Мономах і побідив Корсунян. Ся звістка тим більш підозріла, що в зв'язній легенда про Мономахові регалії ми маємо історію про похід Мономаха на Кафу (див. т. I с. 450), і Татіщев міг звідти викомбінувати свою історію.

²⁴⁵ В суздальській редакції 1114 р., але згода полудневої редакції і Новгородської літописи рішає справу за 1113 роком. В історії Татіщева, почавши від Св'ятополка, маємо ряд характеристик князів, переважно київських. Характеристики сі були б дуже інтересні, бо мають звістки і прикмети, котрих ми не знаходимо в інших джерелах тільки вони дуже непевні: подекуди князі характеризують ся прикметами й чеснотами з становища XVIII в., до котрого належав Татіщев чи інший автор сих характеристик: Мстислав Мономахович похваляєть ся за то, що за нього податки хоч були великі, але всім рівні й тому не викликали незадоволення (II. 243), Михалко Юриєвич — що не любив суперечок про віру, уважаючи релігійні непорозуміння результатом неосв'іченности й амбіції духовенства (III. 220); сюди ж належать численні звістки сих характеристик про опіку освіті

милостиню велику на прочуд, бояре й дружина поплакали, але у низших верств смерть Св'ятополка викликала пімсту над його агентами й протегованцями: Кияне пограбили дома вищих урядників — тисяцького київського Путяти і соцьких, погромили Жидів. До пояснення сього першого в нашій історії жидівського погрому може служити оповідання Патерика в життї св. Прохора. Тут оповідаєть ся, що волинська війна перервала була привіз солї з Галичини, сіль подорожшала за для браку, дійшла ціни «двох головажень на куну», і соляники в спілці з Св'ятополком використовували сю дорожнечу; коли ж печерський монах Прохор почав роздавати народу сіль дурно (Патерик оповідає се так, що він чудом здобував її з попїлу і роздавав), Св'ятополк заграбив у нього сіль, бажаючи тим догодити купцям і собі заробити, і се викликало велике незадоволеннє²⁴⁶. В сїм оповіданню переховала ся, правдоподібно, пам'ять про грошеві спекуляції Св'ятополка в спілці з купцями, між тими спекулянтами були мабуть в

й школам — звістки дуже непевні своєю однорідністю (правдоподібно — теж тенденційною). Тому я не вважаю можливим користати з сих характеристик.

²⁴⁶ Патерик с. 144–5.

першій лінії Жиди, і се по смерті князя могло й викликати погром його клієнтів. Так мабуть се треба толкувати²⁴⁷.

Питаннє про Київський стіл

Смерть Сьвятополка поставила питаннє про київський стіл. Ми бачили вище, що любецькі постанови признали кожній княжій лінії її «отчину», але нічого не сказали (принаймні в тій редакції, в якій ми їх маємо) про порядок дальшої передачі тих отчин — в спадщині. Зрештою й самі сі постанови, як ми бачили, були в значній мірі уневажені дальшими подіями. Загалом беручи ми бачимо, що отчини, санкціоновані ухвалою Любецького з'їзду, стають дідичними волостями тих княжих ліній, у котрих та ухвала лишила сі волости. Відповідно до того Київ мав би бути дідичною волостию лінії Ізяслава, і ніщо не вказує на те, аби Київу було вперед тут признане якесь

---

²⁴⁷ Про відносини Сьвятополка и Мономаха до Жидів див. спеціальну (більш многословну одначе як вартну) розвідку покійного Малишевского: Евреи въ Южной Руси и кievѢ въ X—XII в. 1878 (відб. з Трудів Київ. дух. акад.). Про опіку Жидами Сьвятополка говорить і Татіщев у своїй характеристиці (II. 211).

виїмкове становище²⁴⁸. Значить, по Св'ятополку київським князем мав стати його син Ярослав. Дійсно, воно так мабуть і мало бути: се потверджуєть ся пізнійшими відносинами Ярослава до Мономаха. Коли ж би прийняти, що Київ мав становити виїмок з отчинного порядку і він мав переходити по черзі з лінії в лінію (хоч на таку постанову ніщо не вказує), по Св'ятополку мав би настати старший князь з лінії Св'ятослава чернигівський Давид. Але сталось ані с'як, ані так, а інакше.

Вищі, впливовіші верстви київської суспільности, настрашені народніми розрухами, що грозили впасти й на бояр і взагалі на богатих та сильних, постановили для привернення спокою як найскорше закликати на київський стіл Мономаха. Правдоподібно, при тім вони числили на популярність сього князя, здобуту недавньою боротьбою з Половцями (київські люде особливо на

---

²⁴⁸ Як взяти любецькі постанови в стилізації літописи, то вони виразно вказують, що Київ не був виїмком. Інакше чому отчиною Ізяславичів не признати було тоді Турова, а Київ відділити, як волость, що під принцип отчинности не підпадає. Розумієть ся, можна припускати, що зміст любецьких постанов в літописи віддано не докладно, але нічого докладнішого ми в сій справі не маємо, і ніякої вказівки на виїмкове становище Київа таки ніде нема.

пункті сеї боротьби були вражливі) і на його енергію та політичну зручність, котрих не можна помігати ані у Ярослава Св'ятополковича ані у Давида; Ярослав при тім же, здаєть ся, був і непопулярним у людей, судячи бодай по тому, що його власні волинські бояри під час війни з Мономахом перейшли на сторону останнього²⁴⁹. Ситуація для покликання Мономаха була о стільки вигідна, що в Києві не було ніякого князя, і ніщо не вязало людности в виразах її бажань. На вічу другого дня по смерті Св'ятополка ухвалено просити Мономаха на стіл і вислано послів до Переяслава з запросинами: «поиди, княже, на столь отень и дѣдень». Коли сі слова дійсно належать київському посольству, а не пізнійшому оповіданню літописця, то віче тими словами очевидно хотіло покрити свій вибір покривкою отчинности — мовляв і для Мономаха Київ «отчина і дідина». Що ініціатива вибору й посольства виходила від київської аристократії, під значним впливом розрухів, се видно й із самих слів літописи, де послі страхають Мономаха розрухами, й категорично заявляєть ся в оповіданнях про

---

²⁴⁹ Київським духовним кругам міг він бути неприємним спеціально як нешлюбний син Св'ятополка.

чудеса Бориса і Гліба²⁵⁰: «по смерти Сьвятополка став ся великий розрух, бунт і великі замішання в народі («многу мятежю бывшоу и крамолѣ въ людехъ и молвѣ немалѣ»); тоді зібрались усі люде, а головно «болшии и нарочитии мужи, і з участію всіх людей упрошали Володимира, щоб він прийшов і приборкав народній бунт. І він прийшов, утихомирив бунт та розрух народній і перейняв князівство Руської землі».

Але Мономах, завсіди дуже обережний і уважний що до вимог зверхньої легальности, не спішив ся так приймати пропозиції київської громади, не маючи права на київський стіл, — хоч певно бажав його, бо розумів добре його вагу. На першу пропозицію «він дуже затужив і не пішов, в жалю по браті (Сьвятополку)», як каже літопись, хоч і не відмовив виразно. Тим часом розрухи ставали все більш небезпечними для «нарочитих» людей. Вони прохали Мономаха прибути й страхали, що як не прийде, станеть ся в Київі «много зло», почнуть далі грабовати вже не Жидів, а й княжий двір («ятровь твою» — жінку Сьвятополка), бояр і навіть монастирі, і Мономах буде відповідати перед Богом за розграблені монастирі. Монастирям, правдоподібно, народні

---

²⁵⁰ Вид. Срезневского с. 86.

розрухи особливо страшні ще не були, й вони притягнені сюди для більшого ефекту. Мономах дійсно прийняв, що небезпечности монастирів вистане, аби оправдати його узурпацію в княжих поглядах, які не дуже признавали права народного вибору, і він поспішивсь у Київ. Прибув він туди на пятий день смерти Сьвятополка 16 квітня. Його стрінули з великою парадом — «митрополит Никифор з єпископами й усіми Киянами, і всі люде були раді, і бунт перестав»²⁵¹.

Се був важний момент в еволюції політичної системи Київської держави. Старшу лінію Ярославичів відтиснено від київського стола і вона зійшла зовсім на другий плян; київський стіл займає сильніша вже й без того і значно здібніша лінія Всеволода. Завдяки тому концентрація земель Руської держави коло свого старого центра — Київа могла осягнути ще кілька успіхів — останній проблеск в агонії сеї концентрації.

Мономах у Київі

Сьвятополк в момент своєї смерти мав в своїй безпосередній управі Київщину і Турово-пинську волость. На Волини сидів його син Ярослав.

---

²⁵¹ Іпат. с. 198.

Мономах, покликаний на київський стіл, перейняв не тільки Київщину, але й Турово-пинське князівство²⁵², очевидно — яко «київську волость»²⁵³. І без того він був найсильнішим князем на Русі, а тепер, з сими двома новими волостями, Мономах займав уже виімково сильне становище, дорівнюючи великості володінь свого батька. Свого противника, Святиполковича Ярослава, що мав оправдану причину бути незадоволеним як би й не за київський стіл, то за свою иньшу батьківщину — Туров, Мономах зашахував рядом союзів: оженив свого сина Романа з донькою Володаря Ростиславича й увійшов з ним в тісний союз; знов же доньку свою Огафію видав Мономах за иньшого Ярославового сусіда — князя городенського Всеволодка, сина Давида Ігоровича. З другого боку Мономах опираєть ся на союз із Святославичами, що являють ся його пильними помічниками (з них Олег умер скоро — 1115, а Давид жив до 1123 р.). Опираючи ся на свої власні сили і на сі союзи, Мономах потрапив не тільки забезпечити ся від противників, але й збогатити ся новими значними територіальними здобутками.

---

²⁵² Се видно з оповідання під 1116 р. — Іпат. с. 203.

²⁵³ Пор. Іпат. с. 222.

Гліб Всеславич кн. минський, не знати — з яких причин, завів ся з Мономахом: попустошив Турово-пинську волость. Мономах спорядив на нього великий похід 1116 р., і Гліб покорив ся, «обіцяв у всім слухати ся»; Мономах лишив йому його волость. Але видно в чімсь Гліб знову зачепив Мономаха (може — скориставши з пізнішої волинської кампанії), і на сей раз Мономах не подарував свого: відібрав у нього волость, самого забрав до Київа, й тут Гліб тогож року (1119) вмер²⁵⁴.

Ярослав Свѣтополкович сидів з початку тихо, правдоподібно — надіючи ся бодай по смерти Мономаха вернути собі батьківщину. Але 1117 р. Мономах перевів до себе з Новгороду старшого сина — Мстислава і віддав йому Білгород. Намір був ясний: здобувши Київ, Мономах хотів його задержати за своєю лінїєю, як її отчину, і по смерти передати свому старшому сину Мстиславу; инакше толкувати сього не можна: для простої помочи міг собі Мономах узяти котрого з молодших синів, а не Мстислава. Ярослав, видно, був тим дуже ображений і чимсь дав знати своє незадоволенне. В

---

²⁵⁴ Пат. с. 203 і 205.

Никонівським збірнику²⁵⁵ є звітка, що він став поневіряти жінку, внучку Мономаха (доньку Мстислава), не видно одначе, щоб Мстислав у сю справу мішав ся. Мономах в автобіографії просто каже, що ходив на Ярослава, «не терпяче злось єго», близше того не поясняючи. Як би там не було, хронологія виразно показує, що сї непорозуміння почались по переході Мстислава у Київщину і тим дає знати дійсну, глубшу причину конфлікту²⁵⁶. Мономах пішов походом на Ярослава, разом з Ростиславичами й деякими иньшими князями, і обложив його в Володимирі. По двомісячній облозі Ярослав покоривсь: «ударив чолом перед стрієм своїм Володимиром, а той наказав йому про все (або, як каже суздальська літопись: насварив його добре) та велів приходити на кожний заклик»²⁵⁷.

Але згода простояла недовго. На другий день Ярослав відослав свою жінку до батька її,

---

²⁵⁵ І с. 150.

²⁵⁶ У Длугоша І с. 515–6 причиною війни виставлено страх Мономаха перед претензіям Ярослава на Київ, але оповіданне Длугоша про сї події занадто багато має вигадок, щоб добачати й у сїм поясненню якась певне джерело.

²⁵⁷ Іпат. с. 204, Лавр. с. 277.

Мстислава. Се було повним розривом, треба було сподіватись нової війни, і одна звістка каже, що Володимир зараз почав збирати ся до походу. Ярослав подав ся за помочию до свого свояка угорського короля (се була б важна діверзія проти Мономахових союзників — Ростиславичів, аби знову не ударили на Волинь. Але з Угорщини Ярослав не дістав, видко, на разі нічого і удав ся звідти в Польщу, до другого свояка. Тим часом Мономах вислав військо на Волинь; Ярославові бояри відступили від свого князя, Волинь піддала ся Мономаху. Він посадив тут свого сина Романа, швагра Володаря, правдоподібно — аби зробити для Ростиславичів можливо менше неприємним се прилученне Волини до Київщини. Роман одначе скоро вмер і Мономах посадив иньшого сина — Андрія²⁵⁸.

---

²⁵⁸ Хронольоґія сих років Іпатської літ. дуже поплутана (тому й увязненне Гліба минського повторено двічі під р. 1117 і 1119, але рік 1119 має за собою те, що тут звязані арешт і смерть). Через се поплутанне виходить, що Мономах скорше послав свого сина на Волинь, а потім уже втік Ярослав. Такий порядок подій і приймає Андріяшев (ор. с. с. 117), але тут попросту переставлені звістки — в Лаврентієвській (с. 277) бачимо їх дійсний порядок. Ще докдаднійші, самостійні від неї звістки про волинські події Воскресенського й ин. збірників (Воскр. I. с. 24, Никон. I. с. 150, Твер. с. 191): «Ярославъ Свѣтополковичъ отсла отъ себе жену свою дщерь

Прилучення Волини

Ярослав попробував вернути Волинь за помочию Поляків, але сей його похід не мав усьпіху і скінчив ся на невдалій облозі Червна. Правдоподібно, в звязку з тим стоїть дїверзія Мономаха на Поляків: він наслав на них Половців²⁵⁹. Не зразившись тим, Ярослав зібрав далеко більше сили і в 1123 р. вчинив новий похід. Крім Поляків він на сей раз привів помічні війська Угрів і Чехів, а Ростиславичі після прилучення Волини до Київа теж злучили ся з Ярославом на Мономаха і особисто пішли в похід; се, як побачимо, стає принціпом політики галицьких князїв цїлий XII вік — усякими способами не

Мьстиславлю, внуку Володимирю, Володимирь же слышавъ се и совокупи вои поиде нань, и выбѣжа Ярославъ Сьвятополковичь изъ Володимеря во Угры, и бояре его отступиша отъ него, Володимирь же посла въ Володимерь сына своего Романа».

²⁵⁹ Напад на Польщу стоїть в Іпат. л. під 1120 р., похід Ярослава під 1121, але в сїй части Іпат. л., як я що йно згадував, велика плутанина, і дуже можливо, що події мусять бути й тут переставлені; воно дуже ймовірно, що дїверзія на Польщу як раз перешкодила походу Ярослава.

давати злучити ся Волини з Київщиною, бо зміцненне волинського князя могло б на ново викликати в нїм апетити на Галичину, на колишній аннекс Волини, як то було під час волинської кампанії Свѣтополка. Угорський король Стефан також сам особисто пішов у похід, «бажаючи пїмстити ся за нещасте свого батька, як кажуть угорські джерела, себто за нещасливу битву під Перемишлем — хоч там він бив ся з Володарем, а тепер з ним ішов разом на Мономаха, що в війні 1099 р. не брав нїякої участі — але в такі деталї українських відносин не входили угорські люде.

Сей великий похід захопив Мономаха, здаєть ся, несподівано. Він вислав Мстислава на Волинь наперед з невеликим військом, яке мав під рукою, а сам заходив ся збирати більші сили. Але доля й тут помогла йому. Коли Ярослав із своїми військами обложив Володимир, під час сеї облоги його убито підступом. Київська літопись оповідає се так, що се було в неділю й Ярослав з двома лише товаришами їздив під містом і посьмівав ся з володимирських горожан і з князя Андрія Мономаховича, що видко були на стїнах міста й приглядали ся сїй його прогульці, казав: «се город мій, як не відчинете його й не вийдете з поклоном, то побачите, що завтра приступлю й здобуду город». Тим часом два якісь Ляхи, не знати звідки взявши ся, — може вислані з Володимира, зробили на нього засїдку,

лігши над «узвозом», що проводив до міста. Коли Ярослав потім, їдучи від міста до свого табору, в'їхав до того узвозу, вони ударили його списом і смертельно зранили — тоїж ночі він умер. Угорський король хотів далі вести облогу Володимира на власну руку, але угорська старшина спротивила ся рішучо, і король мусів залишити свій плян. Таким чином зібрані Ярославом сили розсипали ся. «Володимеръ же прослави Бога о таковомъ чудеси Божий и о помощи его» кінчить се оповіданне київська літопись. Він міг дійсно потішити ся: позбув ся претендента й на Волинь, і на Київ, та міг спокійно передати київський стіл синові²⁶⁰.

---

²⁶⁰ Крім: нашої літописи (Іпат. с. 205–6) про останній похід Ярослава цінні відомости дають угорські хроніки — Хроніка Марка с. 89–90, Туроц гл. 63. Тільки що до подробиць смерті Ярослава вони розминають ся в літописю: в них Ярослава ранять у битві, і він з того умирає. Першинство мусимо віддати нашій літописи, як старшому и близшому джерелу; правда, в Никонівській компіляції (І с. 152) тут є теж відміна: Ярослава забивають не два Ляхи, а горожане володимирські, але теж не в битві, а підступом, крадькома. Натомість оповіданне Длугоша і компіляції Татїщева, високо цїнені нпр. Липниченком *Взаим. отношенія* с. 144, мають дуже малу цїну. Відомости Длугоша (І с. 526–7, де вони відходять від нашої літописи, по части оперті на Туроцу (се вже запримітив Семкович ор. с. с. 162), по части на похибці (у нього облога Київа замість Володимира), ампліфікованій

Але цікавий сей дуже несправедливий, можна-б сказати неморальний, як би він не був таким наївним, погляд київського літописця на сю боротьбу Мономаха з Ярославом. Розумієть ся, ми не можемо входити в родинні справи Ярослава, але незалежно від них наше співчутє мусить бути по сторонї сього князя, котрому відібрали з початку київський стіл і Туров, а тепер і Волинь. Літописець же стоїть по сторонї Мономаха та бачить особливий прояв божої ласки до Мономаха в сїм підступнім убийстві, довершеним убийниками, висланими мабуть з Мономахового табору. Бог помагає Мономаху, бо Мономах був «смирений і покладав свою надїю на Бога, а Ярослав бувши молодим поводив ся гордо в відносинах до свого стрія і свого тестя Мстислава, і не покладав надїю на Бога, а на великі сили». В сїм осуді відбила ся з одного боку — вже нам звісна дезідерата суспільности, аби молодші князі скрізь абсолютно уступались

ріжними подробицями вже на власну руку Длугошом. Подробиця його оповідання, що Мономах кликав Ярослава до Київа, а той не пішов (с. 516-7), виведена з літописи. По за тим лишаєть ся ще подробиця, що всього війська у Ярослава було 7000 — вона перейшла й до Татїщева, правдоподібно, за посередництвом Стрийковського (I. с. 187), мабуть звісного Татїщеву (див. Сенигова Историко-критическія изслѣдованія (с. 184); але вартість її досить сумнівна. Також сумнівні й иньші ампліфікації Татїщева (II с. 226-7).

старшим, з другого — бачимо сю зручність Мономаха в каптованню суспільної опінії для себе й для своїх учинків. О, він добре знав своїх людей!

Заграничні справи

Перейдїм до иньших справ.

Про відносини до степу за більш менш двадцять пять лїт від тієї великої боротьби з Половцями я вже казав: степ не непокоїв Руси нічим особливо. Мономах одначе не забував піддержувати добрі відносини з половецькими династами: свому сину Андрію він висватав внучку Тугорхана²⁶¹.

Досить інтересна участь Мономаха в візантійських справах. Зносини й звязки руської династії з візантійським двором, неважаючи на те, що Русь була тепер в значній мірі вже відтиснена від моря, не переривали ся ще. Так Володар Ростиславич видав доньку за візантійського царевича, сина імператора Олексія Комнена, як звичайно думають — молодшого, Ісаака на імя, ще малого тоді²⁶². Мономахова донька Мариця була

---

²⁶¹ Іпат. с. 205.

²⁶² Іпат. с. 185, про сей шлюб, властиво — про жениха, писали: А... Куникь Основаніе Трапезунтской імперіи

замужем за Львом Діогеном, візантійським претендентом ²⁶³ і сей шлюб дав повод до конфлікту з Візантією: 1116 р. сей Лев попробував собі здобути Болгарію і кілька подунайських міст

(Ученя Записки Ак. по I и III отд. т. II с. 71, 5, 721, 788, Гроть Изъ исторіи Угрії и славянства с. 180. Через помилку, очевидно — помішавши з сим шлюбом, Карамзін записав (генеальогічна таблиця VII), що за сином Олексія була донька Всеслава; ся звістка без перевірки була повторена у Погодіна і Лопарьова — Греки и Русь, під роком.

²⁶³ Сей шлюб має в собі досі багато нев'яшеного. Лев Діогенович, син імператора Романа Діогена (скиненого 1071 р.), звістний у візантійських джерелах, загинув ще 1088 р.; проф. Васілевський тому виставив здогад, що був ще иньший Лев, від першої жінки Діогена, болгарської царівни, не звістний в візантійських джерелах, і він оженив ся з донькою (чи як Васілевський думає — сестрою) Володимира (Ж. М. Н. П. 1875, XII). Тою обставиною, що сей Лев по матери належав би до болгарської династії, д. Васілевський поясняє дуже дотепно, що він як раз пробував здобути собі Подунаве, й Мономах хотів сі подунайські городи задержати для його сина. Що до гадки Васілевського, ніби то не донька, а сестра Всеволода була за Львом, то він був змушений до сеї гіпотези, аби виратувати тим свій здогад, що про сей шлюб іде мова в листах Михайла Дуки, котрі він прикладає до Всеволода (див. вище с. 324). Для того ж прийшло ся йому Василька Леоновича і Василька Маричича, Мономахового внука, забитих в битві 1136 р., прийняти за дві осібні особи, хоч се, очевидно, таж сама особа.